

בירור הנוסח האמיתי של ברכת המינים (למשומדים אל תהי תקוה)*

פתיחה – התעוררות בדורות האחרונים בעניין שיבושי הנוסח בברכת המינים

ברכת המינים כפי שהיא שגורה בפי כל בדורות האחרונים אינה פותחת בתיבת 'למשומדים', ואף אין למשומדים בה זכר כלל. בסידורי הספרדים כיום רווחות שתי נוסחאות בפתיחת הברכה. האחת: 'למינים ולמלשינים אל תהי תקוה'² (ע"פ סידור חוקת עולם, ותפילת ישרים - מנצור). השנייה: 'למלשינים ולמינים אל תהי תקוה' (ע"פ כל סידורי ליורנו). ובסידורי נוסח אשכנז שלפנינו, ובנוסח החסידים (המכונה ספרד), הנוסח הוא 'ולמלשינים אל תהי תקוה'.

אולם כבר העיר אחד מחכמי ישראל בדור שלאחר מרן הב"ר, רבי מאיר ב"ר שם טוב מלמד (תלמיד בעל העצמות יוסף עמ"ס קידושין) בספרו שו"ת משפט צדק (ח"ב סי' ט), שהנוסח הנכון הוא למשומדים אל תהי וכו', וכמובא בראשונים, ושכן הוא המנהג ברוב גלילות ישראל, וסיים דבריו:

והגם שבנוסחאות של הספרדים שהם בידנו כתוב למלשינים, מפני החקירה³ שעושים במקום הדפוס כנודע בע"ז⁴, אבל לעולם יצטרך לומר למשומדים, וכן אומרים הספרדים⁵, וכן שמעתי שאומרים התושבים היינו הגירגוש⁶, ואין לשנות מטבע וכו'.

גם היעב"ץ בספרו לוח ארש (סי' קנט) העיר על כך בתוקף:

ולמשומדים, כן הוא הנוסחא הישנה הנאמנה, ואין צורך לשנות ולהמיר ארש הנכונה, בעבור אנשים בוערים וכסילים מבקשי תואנה, כאשר כה עשו קצת מדפיסים חסרי לב, שינו הנוסח כולו והחליפוהו במגונה, מיראת עלילות דברים, חורשי און וצורפי שקרים, מאויבי היהודים כותבי שטנה, ובגלל הדבר הזה השחיתו את דרכם, להחליף ולקלקל הלשונות והענינים... ע"פ הדברים האלה כרתי אתך המעיין קורא בצדק נשפט באמונה, ברית המדע והתבונה, להשיב עטרת האמת ליושנה, להעמיד הנוסח הקדמון על חזקתו, שהיא ולמשומדים אל תהי תקוה, כמו שהוא בנוסחאות הישנות המאומתות ונאמנות, ולא ולמלשינים.

* תודתי נתונה לידידי הרב אהרן גבאי, מח"ס רינת אהרן על הש"ס, מומחה ובקי גדול לתפילה, שעיין בכל המאמר ועיטרו בהערות והוספות חשובות בחתימת שמו: א"ג {הערותיו מופיעות בסוגריים מסולסלות}. רוב צילומי כתבי היד המופיעים במאמר, נלקחו מאוצר הסידורים הדיגיטלי של הנ"ל.

² נוסח זה נקבע מן הסתם ע"פ מה שנראה לכאורה משעה"כ הנדפס (דף לו ע"ג), שבפתיחת הברכה מופיעה בו תיבת 'למינים'. וכן נימק במפורש בכה"ח (סי' קכו אות ו'): 'ועיין בשעה"כ דף לו ע"ג ודף צז ע"ב דמשמע דהתחלת הברכה היא למינים וכו'... וזהו מן הסתם גם טעמו של הזבחי צדק (שו"ת החדשות סי' קנא) שקבע מבלי לפרט: 'בברכת המינים צ"ל למינים ולמלשינים'. ברם יעויין לקמן (פרק ג אות ז) שיתברר כי גירסה זו בשעה"כ הנדפס הינה משובשת, והגירסה המקורית 'למשומדים'.

³ חקירה = ביקורת נוצרית, צנזורה. בעניין אימת ה'חקירה' על היהודים, ראה עוד לר' יהודה אריה ממודינא בספר חיי יהודה (ת"א תשמ"ה עמ' 93), שסיפר על חיבור כת"י שערך לפני יותר מעשרים שנה, 'ואז לא נזהרתי מלכתוב בו דברים נגד החקירה, כי כתוב יד היה, ולקרות בו אנשים אשר לא מכת האפיפיוורות המה'... ואחר שביקש ממנו איש צרפתי אחד להדפיסו, 'נתרציתי, ולא נתתי אל לבי להגיה ממנו הדברים אשר לא לרצון יהיו בדפוס לחקירה אשר באיטליאה'... אח"כ משנזכר באותם דברים 'נגד רצון החקירה' נבהל מאוד, שמא יבולע לו ולכל ישראל בעקבות זה, עד שנודע לו כי האיש הצרפתי הסיר מעצמו אותם דברים, ונחה דעתו, ראה שם בהרחבה. וראה עוד בהקדמת ספר 'אגרת לר' יצחק עקריש (קושטא בערך של"ז), שפעם הגיע לעיר אחת 'בשנה שגזרו לשרוף התלמוד בעונותינו'... ושם החרימו את ספריו וציוו ג"כ לשרופם, 'והייתי צועק חמס אצל רבני העיר החכמים השלמים, שיעזרוני ויתמנו [ויתמכו?] על ימיני להציל את ספרי, כי אין להם חלק בתלמוד, והם מפחד ויראה רעדה אחזתם שם מן החקירות החוקרות עליהם בכל יום תמיד, ולא השגיחו עלי'... עד שלבסוף השתדל בעצמו אצל המושל ועלה בידו להציל ספריו.

⁴ נראה פתרונו: בעניין זה.

⁵ ומה שקודם לכן הזכיר שבנוסחאות הספרדים כתוב למלשינים, הנה הרד"צ הילמן, 'נוסח ברכת המינים', צפונות, ב (טבת תשמ"ט), עמ' סא, אות יב, הציע לתקן כך: 'והגם שבנוסחאות של (הספרדים) [הסידורים] שהם בידנו כתוב למלשינים...'. ור' עזרא שבט (שהדפיס תשובה זו מחדש), 'תשובה בעניין ברכת המינים למה"ר מאיר בעל "משפט צדק"', ישרון, יד (ניסן תשס"ד), עמ' תתי, הציע לתקן כך: 'והגם שבנוסחאות של הספר(ד)ים שהם בידנו ... אולם לענ"ד ניתן לפרשו ללא צורך בשום תיקון, ורצונו לומר שאפילו הספרדים הנוסח השגור על לשונם הוא 'למשומדים' שלא כמודפס בסידוריהם, אשר נעשה רק מפני החקירה (צנזורה), אבל בעל פה נשארו נאמנים לנוסח האמיתי.

⁶ הכוונה לקהילות התושבים המקוריים בין וטורקיה (=רומאנטים, רומניא), לפני שהגיעו לשם מגורשי ספרד ובידם מנהגים אחרים, ונוסח התפילה שלהם שונה לגמרי מן הנוסח הספרדי.

גם האדר"ת בספרו תפילת דוד (מהדור' אהב"ש - תשס"ד, עמ' קסז) כתב:

בברכת המינים, צר לי מאוד כי אין אנו אומרים אותה כתיקונה, חז"ל תיקנוה לומר ולמשומדים, כפי הכתוב בספרים הישנים... אבל כפי שעוותה המדפיסים, או המבקרים, לומר ולמלשינים... וכשאני נזכר בתפילתי לעצמי אני אומר כפי נוסחת הספרים הישנים, אך כשאני מתפלל תפילת החזרה בציבור, אי אפשר לי להבליע כראוי, ולפרסם לאמר (ולמלשינים) [ולמשומדים], או גם ולמינים, אינני רוצה להורות דבר התמוה לרבים, שלא יאמרו כל אחד תורתו בידו¹.

וכן העיר ר' יעקב קמינצקי בספרו אמת ליעקב (חידושי שו"ע סי' קיח):

ובברכת ולמלשינים וכו', הנה מפני הצנזורה נשתנה ברכה זו בסיפורים שלפנינו, דמלשון ה"ר מנוח שכתב הכסף משנה בפ"ב ה"א מהלכות תפילה משמע דנוסחת הברכה היא למשומדים אל תהי תקוה...

ובהערה שם (149) נכתב: 'וכן נהג רבינו למעשה בתפילתו, שהיה אומר ולמשומדים אל תהי תקוה - מפי השמועה' (וכן בספר 'במחיצת רבינו', ירושלים תשס"ב עמ' נא, נכתב בשם בנו ר' אברהם קמינצקי, כי כן היה מנהגו של אביו להתפלל בנוסח ולמשומדים וכו', זולת כשעבר לפני התיבה שאז אמר ולמלשינים כמנהג הקהל).

ובקובץ גליונות 'כאיל תערוג', מהגראי"ל שטיינמן זצ"ל (שנת תשע"ו, פרשת ואתחנן, גליון 163, עמ' 4), לרגל יום היארצייט של הגר"ח מבריסק זצ"ל, הובאו דברים שקיבל בשמו הגראי"ל, ובין היתר:

שמעתי שהגר"ח עורר, שאחרי ששינו את נוסח ברכת למלשינים, ולא מזכירים שם למשומדים כנוסח הקדום, יתכן שחסר בעיקר מהות הברכה, דהרי מהות הברכה ניתקן כנגדם, ואולי לא יוצאים ידי חובה. (ספר הלכות תפילה לנכד רבינו – הרה"ג ר' ישעיה כהן שליט"א).

בדורנו כבר האריכו בזה החכמים (דפקיע שמייחו בבירור נסחי דווקני) הגר"צ הילמן זצ"ל², ויבלח"ט הגר"ד יצחקי שליט"א³, וביררו ופירשו דברי גדולי ישראל הנ"ל, שכך היא אכן הגירסה הנכונה בכל ספרי הראשונים (אשר נוקו מפגעי הצנזורה), וכן בסיפורים קדמונים מכתבי יד ודפוסים ישנים, כל שלא שלטה בהם יד הצנזור (כמו כן נשתמר נוסח זה עד היום בפי בני תימן יצ"ו – המתפללים בנוסח 'בלאדי' בו לא חלה צנזורה, וכן נשתמר בחסידות צאנז). וניתן לומר כי כיום הדבר מוסכם וידוע, כי הנוסח האמיתי שיצא מתחת ידו של שמואל הקטן (מתקן ברכה זו) הוא למשומדים וכו', וכך התפללו רבותינו חכמי התלמוד, וכל הגאונים והראשונים, וגדולי האחרונים ומרן הב"י, והמקובלים כהרמ"ק והאר"י ז"ל והרח"ו, וכך נהגו בעבר רוב ככל קהילות ישראל לתפוצותיהם, ספרדים ואשכנזים כאחד (ובכל זה עוד ידובר לפנינו בהרחבה בע"ה).

יש לזכור, כי לדאבון הלב טביעת אצבעה של הצנזורה הנוצרית ניכרת רבות בספרי הקודש שלנו. ספר 'חסרונות הש"ס' מפורסם, בו קיבוץ השמטות רבות שנעשו במשך הדורות ע"י מעללי הצנזורה (כיום ב"ה במהדורות החדשות מחזירים ההשמטות למקומן). הביטויים 'משומד', 'משומדים', 'השגורים בפי חז"ל', ידועים מאז ומתמיד כבלתי מקובלים על דעתם של הצנזורים. וכבר התאונן על כך ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ' (בעל דקדוקי סופרים) ב'מאמר על הדפסת התלמוד' (עמ' עו), כשתיאר את תחילת פגיעתה הרעה של הצנזורה בש"ס דפוס בסיליאה (משנת של"ח ומעלה), ואלו דבריו:

מהדורה זו נדפסה על פי ביקורת הצנזור (מארקו מארינו מבריקס) אשר השמיט הרבה ושינה מנוסחאות הישנות... תחת מילת תלמוד נדפס שם גמרא או ש"ס או לימוד, ובמקום מין נדפס צדוקי או אפיקורסא, ובמקום גוי כותי או כושי, ובמקום משומד מומר... ובמגילת לב ודאבון נפש ראו היהודים את התלמוד, אשר הוא חיי רוחם וכל מעיינם בו, נתון למרמס ביד הצנזור, אשר שם בו שמות ופרעות... ובדפוס פראנקפורט דאדרה משנת תנ"ו הוכרחו מטעם המלכות להדפיס ע"פ ביקורת הצנזור, והוצרכו לכתוב על השערים - כמו שנדפס בבסיליאה וכמו שתיקן הצנזור מארקו מארינו.

¹ יצויין כי דברי האדר"ת הללו הינם מהמהדור"ק של ספרו, אבל במהדור"ב שם (הוצאת אהב"ש הנ"ל עמ' כז) שינה קצת הנוסח: 'ולמלשינים, הנה הנוסחא האמיתית היא ולמינים, או ולמשומדים, כמש"כ בספרים ישנים, ורק ע"פ הביקורת נדפס ולמלשינים'. אבל במהדור"ק ראינו שהזכיר רק 'חז"ל תיקנוה לומר ולמשומדים', ולא הזכיר נוסח 'ולמינים' (ואמנם מסיום לשונו במהדור"ק שהעתיקתי למעלה, משתמע ג"כ שסבר כי קיים נוסח 'ולמינים'). עכ"פ ע"פ המבואר בכלל המאמר שלפנינו, יובן כי העיקר כדבריו ש'חז"ל תיקנוה לומר ולמשומדים', וכנזכר ג"כ בדברי שאר גדולי ישראל זצ"ל.

² לעיל הערה ה' (עמ' נח-סה).

³ ר"ד יצחקי, 'פירוש ברכת המינים לרבינו דוד אבודרהם', צפונות, ד' (תמוז תשמ"ט), עמ' יז-כ; הנ"ל, סידור מה"ר שבתי סופר, כרך ב, עמוד קמה, סעיף 148; שם עמ' שפט ואילך; הנ"ל, לוח ארש, סי' קנט, בהערות ארשנו רעננה.

וראה עוד בהקדמת הדק"ס גם למסכת ברכות (עמ' 22) בזה"ל: 'ותיבת מומר כתוב בכתבי ידות בכל הש"ס משומד, וכן הוא בדפוסים הראשונים, ונשתנה בדפוס באזעל מן הצענזור'.

{ומפורש כתב המשומד דומיניקנו בספרו 'הזקוק'^א, בו הוא מפרט הוראות לצנזורים מה עליהם לצנזר בכל ספר יהודי: 'כל שם משומד כשאנו מוזכר על דבר מה לחרפה לא ימחק ויכתב במקומו עכו"ם, אמנם אם הוא מוזכר לחרפה ימחק לגמרי'^ב. א"ג}.

למרבה הצער, גם סידור התפילה – בו עיקר הנוסח מקודש מחז"ל, עבר כמה שינויי צנזורה כאלו. ובעיקר ברכת המינים, אשר נוסחה המקורי פותחת 'למשומדים אל תהי תקוה', וכל כולה נתייסדה כנגד אותם מרשיעי דת כמו שיורחב להלן, היא הראשונה שניתנה למרמס תחת ידם לחבל ולפרוץ בה פרצות. הפרצה הראשונה כמובן היא עקירת תיבת 'למשומדים', שכאמור מאז ומתמיד היתה לצנינים בעיניהם.

ובמפורש גזרו הנוצרים על ברכה זו, כמופיע במכתב מלך קשטיליא אל מועצת היהודים במלכותו (נכתב בלשון רומית, והובא בספרו של ההסטוריון וולף, וממנו הועתק ללה"ק בדברי ימי ישראל ח"ה ציון יג, ומשם למאמרו של הרד"צ הילמן הנ"ל), וזה לשון המכתב:

נודע לנו ע"י המלומד אלפונסו שהתנצר בבית הכנסיה הגדול בבלניסיה, כי אומרים אתם בתפלותיכם מימי קדם איזה מאמר שבו אתם מקללים את הנוצרים ואת כל היהודים המקבלים את הדת הנוצרית, כי אתם חושבים אותם לכופרים וגם לשונאים היותר גדולים, ובציבור הנכם מתפללים לה' כי יכריעם וישמידם. ואף כי אחדים מהיהודים הכחישו זאת באמרם כי התפילה הזאת אינה מתיחסת אל הנוצרים, אך בדבר הזה התווכח אלפונסו המלומד הנזכר עם חכמי בלינסיאה אשר באו מצדכם, ובמעמד שופטיכם סופרי העם נכבדי ויקירי הנזירים הדומיניקיים ורבים אחרים, הוכיח כי המאמר הזה חרוף וגדוף הוא לנו ולהדת הנוצרית. מצאנו לטוב לצוות כי לא יעשה עוד כדבר הזה בכל מקומות ממלכתנו, ואם יהודי או יהודיה יעזו לעשות זאת להתפלל התפלה, ייענשו לשלם קנס לאוצר ממלכתנו מאה מריבדיות במטבעות חדשים. עיר וואלאדוליד לחדש פיברואר שנת לספירת הנוצרים הספרדים העתיקה שהיא לסה"נ הרגילה שהוא ד"א ט"ו לב"ע.

אכן הדעת נותנת לחזור לנוסח הקדום 'למשומדים אל תהי תקוה' (שנהג במשך כאלף וחמש מאות שנה), שהוא הנוסח הנכון והמקורי מחז"ל, ולבכרו על פני הנוסחאות החדשות (מכמה מאות שנים האחרונות בלבד) של 'למינים ולמלשינים', או 'למלשינים ולמינים', או 'ולמלשינים', אשר נעשה רק מאימת הגויים ותו לא^א. וכבר

^א וראה עוד להרד"צ הילמן, לעיל הערה ה, עמ' סג, סוף אות יט; הנ"ל, 'מפגעי הצנזורה שלא נודעו לרבים', צפונות, ד (תמוז תשמ"ט), עמ' סה, ד"ה מומר – משומד.

^א נדפס בקובץ 'איטליה - כתב עת לחקר תולדותיהם, תרבותם וספרותם של יהודי איטליה', ירושלים תשס"ח עמ' ז-ש.

^ב שם עמ' נג.

^ב אולם בספר 'פניני תפילה' (ירושלים תשס"ט, עמ' פז), הובא משם הגרי"ש אלישיב זצ"ל, לעניין נוסח תפילת שלוש רגלים, שבסידורי אשכנז כתוב 'שובה אלינו בהמון רחמיך', וכיום התברר שהנוסח המקורי בכל הסידורים הישנים הוא 'שובה עלינו', אמנם דעת הגרי"ש שאין לשנות מהנוסח הרגיל כיום, אף שכנראה ברור שהוא טעות, מ"מ 'כבר קידשו את הטעות', כלשונו. אולם יש להזכיר, כי כשעוררו בשעתו על אמירת 'משיב הרוח ומוריד הגשם' (בקמץ, ולא הגשם בסגול), שהיה נפוץ בסידורי אשכנז, ועוררו על כך שהנוסח הישן היה הגשם, כמופיע בדברי האחרונים ובכל הסידורים הישנים, ואילו אמירת הגשם הינה חידושו של המשכיל יצחק סטנוב בעל ויעתר יצחק, ועל פיו התפשט כן במשך כמאה וחמישים שנה האחרונות. ואכן רבים מגדולי ישראל הסכימו לחזור ולהנהיג לומר הגשם במקום הגשם, וכמופיע בהסכמות לספר 'ברכות החיים' (ירושלים תש"מ) חלקים א-ב. להלן עיקרי דברי המסכימים שם (לפי סדר ההסכמות). **הגר"ר יצחק יעקב וייס זצ"ל (בעל מנחת יצחק)**: 'בנידון אמירת בחורף משיב הרוח ומוריד הגשם, הגימ"ל של הגשם בניקוד סגול, כנדפס בכל הסידורים ומחזורים הישנים, עד שמדקדק אחד הדפים סידור בניקוד קמ"ץ תחת הגימ"ל... בוודאי אמרין בזה דאזלינן בתר המקובל בדינו מדור דור בניקוד סגול תחת הגימ"ל'. **הגרא"מ שך זצ"ל**: 'בספרן של גדולי האחרונים כתבו הגשם צריך להיות סגול תחת הגימ"ל, וכך נהגו כל ישראל מאז ומתמיד לומר כן, רק אח"כ יצא מדקדק אחד לחלוק ולחדש להגיד בקמץ תחת הגימ"ל, והלא הכלל בידינו כל המשנה ידו על התחתונה... ולזה אסף הרה"ח הנ"ל מאלה שמדברים וכתבו בענין זה להחזיר עטרה ליושנה... באתי גם אני בדברים קצרים לעודדו ולחזקו... שיתקבלו דבריו בזה'. **הגרש"ז אורעבאך זצ"ל**: 'אף שעד כה הייתי רגיל לומר הגשם בקמץ תחת הגימ"ל, ברם לאחר שקראתי את כל האמור בקונטרסו החשוב "ברכות החיים" התחלתי לומר בסגול'. **הגר"ש הלוי ואזנר זצ"ל**: 'בפרט בענין האמירה מוריד הגשם בסגול דווקא... ובמרוצת הדורות נעשו שינויים בלתי מתקבלים על דעת, והמקובל בסידורים השונים'. עד כאן מספר ברכות החיים. וידוע שמאז בהרבה סידורים תוקן הדבר. ואמנם יצויין כי בספר 'פניני תפילה' הנ"ל (עמ' קמה) מובא שדעת הגרי"ש א עצמו שיש לומר הגשם בסגול, וכמנהג הרווח, ולדעתו אין זה שינוי מאת המשכילים. עכ"פ שאר גדולי ישראל הנ"ל, משסברו וקיבלו כי אכן שינוי מאוחר הוא, הסכימו לחזור ולהתפלל בנוסח הישן, הגם שהטעות כבר התפשטה בפי כל במשך שנים רבות. והדברים ק"ו, ומה בשינוי קל בניקוד בעלמא ראוי לחזור לנוסח הישן, בשינוי נוסח ממש (כהמרת תיבת 'למשומדים') לא כל שכן. ובפרט שכבר כתב רבינו מנוח (הלכות תפילה פ"ב ה"א), שלחז"ל היו כמה טעמים לתקן נוסח הברכה 'למשומדים' דווקא. גם היעב"ץ בלוח ארש (ס' קנט) כתב: "וברכת המינים... שמואל הקטן שתקנה, כבר נודע בתלמוד ונתפרסם מעניינו, שהיה קרוב למדרגת הנבואה, ופעם אחת שכחה, והשקיף בה שמים ושלש שעות (ברכות כט ע"א) עם שהוא תיקנה והמצאה, מכלל שיש בה כוונות נסתרות וסודות גדולות נרמזות בתיבותיה

הוזכר שהשתדלו בזה הגר"צ הילמן והגר"ד יצחקי לפרסם הדבר ולעורר על הנוסח הראוי. וכן נודע מבני ביתו של הגר"א צוקר שליט"א (ירפאהו השי"ת רפואה שלימה) שלימד להתפלל בנוסח למשומדים וכו'. וכן כתב הגרי"מ הלל שליט"א, ש'הנכון ביותר הוא להחזיר עטרה ליושנה, ולומר בנוסח הקדום בכל ישראל – למשומדים, ומצוה להחזיר אבידה למקומה, ולכתוב בנוסח הסידורים להדיא למשומדים'. וכן הנהיגו בביה"כ חורבת ר' יהודה החסיד בירושלים תובב"א, ע"פ הוראת הגרי"ש זילברמן זצ"ל¹⁷. והגר"ש דבליצקי שליט"א אמר לר' אהרן גבאי שהוא נוהג לומר 'למשומדים למינים ולמלשינים אל תהי תקוה'. והגר"מ שטרנבוך שליט"א נוהג לומר 'ולמלשינים ולמשומדים', וכן פסק בספרו תשובות והנהגות (ח"ב סימן נט) ע"ש¹⁸.

ואכן כיום כבר נמצאים כמה סידורים שהלכו בדרך זו, כגון 'סידור האר"י ז"ל - תפילת חיים' (תשס"ד) אשר נדפס בו כך במפורש (וכפי שעוד יתברר לקמן כי כן נוסח האר"י המקורי). וכן בסידור 'אזור אליהו' כמנהג אשכנז הישן ע"פ דעת הגר"א (ירושלים תשס"ו), שאמנם בנוסח התפילה נדפס ולמלשינים וכו', אבל בהערה למטה נכתב כי קרוב לוודאי שכל נוסח ברכה זו שובש רבות מאימת הצנזורה, ואילו בסידורים הישנים והמדייקים הגירסה ולמשומדים וכו'. וכן בסידור 'עטרת ירושלים' (ב"ב תשס"ט ותש"ע) נוסח אשכנז וספרד, הדפיסו ולמלשינים, אך העירו למטה: 'בסידורים קדמונים הנוסח ולמשומדים, ונראה ששונה מאימת הצנזורה'.

הגדילו לעשות בסידור 'ווילנא' (ירושלים תשנ"ד) נוסח אשכנז, אשר הדפיסו בגוף הסידור את ברכת המשומדים מתוקנת כולה כראוי (כולל תיקונים נוספים מלבד תיבת 'ולמשומדים', כפי שיורחב עוד להלן), לצד הנוסח המשובש הרווח. וכמו כן בסידור נוסח אשכנז 'כוונת הלב' (ב"ב תש"ע), בברכת ולמלשינים, העירו למטה: 'בנוסח ברכה זו נגעה בו יד הצנזור כידוע, וזהו הנוסח המקורי, ולמשומדים אל תהי תקוה' וכו' (והדפיסו כל הנוסח המתוקן למנהג אשכנז). וכן בסידור נוסח אשכנז 'תפילה ברורה' (ב"ב תשנ"ז), כתבו בתחתית העמוד את הנוסח המקורי מרבותינו הראשונים, והדפיסו ברכת למשומדים מתוקנת כולה כראוי.

וכן ראיתי תדפיסים של נוסח התפילה מאת 'מכון מורשת אשכנז' (ב"ב תש"ע), אשר הם 'נוסח סידורי אשכנז המקוריים, ללא שיבושי הצנזורה, ושינויי המשכילים והמדקדקים המאוחרים' – ככתוב בשער, וכמובן שברכת למשומדים עומדת על מקומה מתוקנת כראוי.

רוב ככל הדברים כבר ידועים ומפורסמים מזה זמן רב, ובכל זאת במאמר דלהלן אשתדל לסכם עיקרי הדברים, בתוספת חידוד כמה ידיעות נחוצות, ואין בית המדרש בלא חידוש.

עוד יש להעיר בנוגע לגוף הברכה, כי לפי הנוסחאות המקוריות והישנות העיקר הוא לבקש על איבוד אויבי עם ישראל, כגון 'וכל אויבנו וכל שונאינו מהרה יכרתו', או 'וכל אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו'; אבל לא בקשה בנוסח איבוד אויבי השי"ת, כמו 'וכל אויבך וכל שונאיך מהרה יכרתו' וכדומה, אשר גם זה נעשה מחמת שינויי צנזורה, ויבואר לקמן.

ואותיותיה... ולא הרשה לעצמו לאמרה [בכל] לשון שיוזמן. ובכלל עצם הנהגת היעב"ץ תוכיח, באשר כל ספרו לוח ארש הנ"ל התחבר על מנת להדוף את נוסחאות המדקדקים החדשים, ואילו לגבי נוסח ברכת המינים, כתב באריכות לזנות את הנוסח הרווח מאות שנים, ולחזור לנוסח חז"ל והקדמונים 'למשומדים'. וכך היתה הנהגת האדר"ת ור' יעקב קמינצקי (לעצמם עכ"פ), כמובא למעלה. ויעויין גם בספר דולה ומשקה (עמ' ע), שאלה לגר"ח קניבסקי שליט"א: 'יש בהרבה סידורים כת"י ישנים שגורסים בברכת "ולמלשינים" גירסא אחרת, "ולמשומדים", איך באמת צריך לומר, ואיך נהגו רבותינו. תשובה: כרצונך'. ובהערה שם נכתב בשם הגר"ג קרליץ שליט"א, ש'בחזרת הש"צ אין לומר ולמשומדים, דזה נראה בזמנינו מוזר'. ומשמע שלעצמו אין שום מניעה מלתקן הנוסח הראוי. {וידדי הרב אהרן נחמן ויזר שאל במכתב את הגר"ח קניבסקי, אם יכול לומר בחזרת הש"צ למשומדים אף שהציבור אומר למלשינים, ונענה בכתב: 'כרצונך'! וכן מבואר ב'דעת נוטה' הלכות תפילה עמ' שכ בהערה א"ג}.

¹⁷ בתשובתו שבקובץ 'שיח תפילה' (ירושלים תשנ"ט, עמ' תריב ואילך); ובשנית כמהדורה מתוקנת בגליון 'אליבא דהלכתא' (גליון 14 חשון תשס"ח). וראה לו עוד בדברי פתיחה לספר 'שער התפילה' לרח"ו (הוצאת אהבת שלום, תשס"ח, הערה ז).

¹⁸ ויש הקלטה ממנו בה הוא מבאר שצ"ל הנוסח הישן, שסידורי הקדמונים יותר קרובים למר בר רב אשי, וא"א לדעת הנוסח הנכון מסידורים שנדפסו בחו"ל שהיו אנוסים מאימת הצנזורה, וגם על הגר"א א"א לדעת שאף במקומו היו אנוסים מן הצנזור.

¹⁹ {ולעומתם עיין מה שכתב הגר"מ מאזוז באור תורה תשרי תש"ע עמ' יד, ויש הרבה להשיב על דבריו, ורק יוזכר בקצרה שגם לפי טענתו יש לומר לכל הפחות 'למורמים' וכן 'וכל אויבנו וכל שונאינו' וכן 'ומלכות זדון'. ובכסליו תשס"ח שאלתי בעל פה: האם נוסח למשומדים הוא נכון? תשובה: הנוסח הזה הוא הנוסח המקורי, אבל בארבע מאות שנה האחרונות כל ישראל שינו הגירסה מחמת הצנזורה, וכיום סבורים העולם שמשומד פירושו מי שהושמד במחנות ההשמדה וכד', ולכן לא תיקנו כן בסידורנו 'איש מצליח'. שאלה: האם מי שידע את הפירוש האמיתי של 'משומד' רשאי לומר כן בתפילתו? תשובה: כן. שאלה: מהו הנוסח המדויק של כל הברכה? תשובה: הנוסח השתנה כמה פעמים, אבל בטוח שהברכה פותחת 'למשומדים', עכ"ד א"ג}.

עוד יוסיף להתבאר לקמן, כי כמו כן הנוסח הנכון הוא 'ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר', ולא 'ומלכות הרשעה מהרה תעקר', או 'והזדים מהרה תעקר' וכיו"ב, וכמופיע ג"כ בכל הראשונים ובכל הסידורים הישנים. ובנוגע לחתימת הברכה, הדבר ברור לחלוטין כי הנוסח המקורי הוא 'מכניע זדים'¹⁷, וכמופיע בדברי חז"ל בירושלמי ובמדרשים, ובכל הראשונים, ובכל הסידורים הישנים מכתבי יד ודפוסים ראשונים מכל הנוסחאות והמנהגים ללא יוצא מן הכלל. ונוסח 'מכניע מינים' שהתפשט בסידורי הספרדים, הינו המצאה מאוחרת מאוד, מלפני כשלוש מאות שנה בלבד, והוא נגד הנוסח המקובל מדורות ובנימוקים דחויים, ויתבאר להלן.

פרק א – על מה נוסדה הברכה, וההתנכליות אליה

במשנה בברכות (כח ע"ב): 'בכל יום ויום מתפלל אדם י"ח'. ובגמרא על אתר הקשו: 'הני תמני סרי תשסרי הויין, אמר רבי לוי ברכת הצדוקים ביבנה תקנוה'. פרש"י: 'ביבנה תקנוה, לאחר זמן מרובה'. עוד בסוגיה שם: 'שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה, אמר להם ר"ג לחכמים כלום יש אדם שידוע לתקן ברכת הצדוקים, עמד שמואל הקטן ותיקנה'.

והנה הדברים סתומים, מה ראו לאחר זמן מרובה להוסיף 'ברכת הצדוקים' ביבנה, וברש"י לפנינו לא פורש הדבר. אבל האמת שגמרא זו עצמה עברה שינוי צנוזורה, ואף לשון רש"י קוצץ מחמת כן. ובספר דקדוקי סופרים על אתר כתב כי הגירסה הנכונה בגמרא שבכתבי יד ובכל הדפוסים הישנים היא 'ברכת המינים', ולא ברכת הצדוקים, אלא ש'נשתנה מן הצענוזור', כלשונו. ועוד הביא מדפוסים ראשונים את הגירסה השלימה בדברי רש"י בזה"ל: 'ביבנה תקנוה לאחר זמן מרובה, קרוב לתרבותו של ישו הנוצרי, שלמדו להפך דברי אלקים חיים' (ודברי רש"י אלו העתיקו הנמוק"י והרשב"ץ בפירושיהם שם"ט).

גם רבינו אברהם אב"ד בספר האשכול (מהדור' אלבעק עמ' 26) כתב: 'וברכת המינים ביבנה תקנוה, משום דאושא טעווא דהני מיני, דמאצטלב חייבא עד שחרב הבית שיבנה במהרה בימינו קל"ה שנה... וכיון דאושא הני מיני באותן הימים, ואתחברו בהדי מלכות חייבת, משום הכי חשש רבן גמליאל שהיה נשיא באותו העת עם בית דינו וכו' ותקנו ברכה זו כנגד מפלתן' (ובהערה יח שם ציין המהדיר לעוד ראשונים שכתבו כיו"ב).

גם רבינו מנוח הלכות תפילה (פ"ד ה"א) כתב בעניין תקנת ברכת המינים ע"י רבן גמליאל: 'שהרי בימי יצא האיש הידוע ותלמידיו, והיו צדוקים ובייתוסים² כופרים בתורה וכו'.

אכן נודע הדבר כנגד מי נתקנה ברכה זו. ובזה יש לקשור בוודאי את הקפדתם היתירה של הצנוזורים לגבי נוסח הברכה – כפי שיובא בהמשך – לפי שהיו בעצמם מכת המינים בני תרבותו של ישו, והדברים כוונת עליהם ועל בני תרבותם²⁰ (כל זה שלא כדברי בעל סדר עבודת ישראל, שלא ראה כל דברי הראשונים הנ"ל²², וגם יתכן שהוא עצמו כתב מה שכתב מטעמי צנוזורה).

¹⁷ ויש לעיין אם יש בזה קפידא לפי מה שציידר ר"י בר יקר בפירושו לתפילה (ח"ב עמ' ז), שמלכות זדון היינו רומי ומלכות הרשעה היינו יון, וצריך להבין על מה נתקנה התפילה, יעו"ש. אמנם ברש"י פסחים (נד ע"ב ד"ה מלכות) מבואר שגם רשעה קאי ארומי.

¹⁸ יובהר, כי בננוסחאות הקדומות ישנם שלושה סוגי חתימות לברכה זו (עיקרי הדברים נתבארו ע"י אורי ארליך בספרו 'תפילת העמידה של ימות החול', ירושלים תשע"ג, עמ' 166 ואילך). 1) בנוסח ארץ ישראל הקדום (שהוא מנהג קהילות א"י וחלק ממצרים בערך מתקופת הגאונים, שנהגו מנהגיהם ע"פ הירושלמי, נודע והתפרסם עם גילוי הגניזה הקהירית), הנוסח הוא 'בא"י מכניע זדים'. 2) בסידור רס"ג, וגם בלא מעט ענפים מנוסח בבל הקדום (ג"כ מהתקופה הנ"ל, ומקורו ג"כ בממצאי הגניזה) הנוסח הוא 'בא"י שובר רשעים ומכניע זדים'. 3) בשאר ענפי נוסח בבל הקדום (ע"פ הגניזה הנ"ל), וכן בשאר אבות הנוסח משאר מקומות בעולם, אשכנז, ספרד (כולל סידור הרמב"ם – ונוסח תימן על פיו), אטליה, פרוכנס, רומניא, פרס, אר"צ וצפון אפריקה, הגירסה היא ללא יוצא מן הכלל 'בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'. הצד השווה הוא, שבכל הנוסחאות מאז ומעולם, הרי שמטבע הברכה שטבעו חכמים הוא 'מכניע זדים', ולא 'מכניע מינים' כלל.

¹⁹ ופשוט שכך צריכה להיות הגירסה המתוקנת בפסקי הרי"ד שם, שהרי העתיק לשון רש"י (ומהערה 78 שם קשה על הערה 77).

²⁰ כלומר לדבריו מלבד הידוע ותלמידיו, עוד כיוונו בזה ג"כ כלפי הצדוקים והבייתוסים (וראה לקמן הערה כב). ואגב, לפי זה יש לבאר קושייתו בסוף דבריו שם, למה מתחילים בה למשומדים ולא למינים, וכוונתו לפי תחילת דבריו, שהברכה ניתקנה בכללותה הן כנגד הידוע ותלמידיו, והן כנגד הצדוקים ובייתוסים, אשר כל אלה נכללים בשם 'מינים' (וכלשון הגמרא והרמב"ם), וא"כ מדוע פתחו דווקא בלמשומדים, שתיבה פרטית זו מכוונת רק כלפי הידוע ותלמידיו. ותיורצו הראשון מובן כיעו"ש. ותיורצו השני, יש לפרש, שסוף סוף רצו להודיע ולהזהיר ראשונה, דעכ"פ החמורים מכל הם המשומדים מכת הידוע, אשר יכלו באפס תקוה, בעבור שיבדלו מהם וכו', ואח"כ עוד הוסיפו והמינים כרגע יאבדו וכו', כנגד הצדוקים ובייתוסים ג"כ.

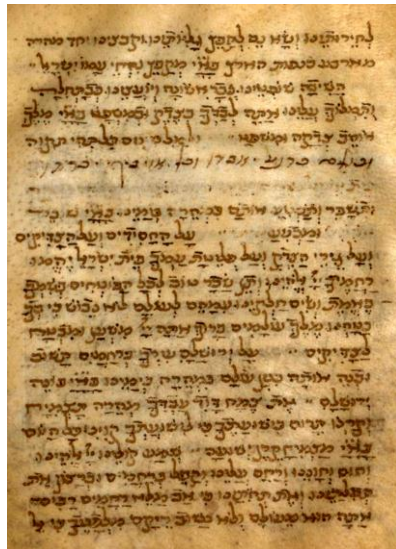
²² ואכן, עיין לקמן (פ"ב אות כז) האשמתו של המשומד פיטר להחכם ר' יום טוב ליפמן מילהויין: 'אתם מתפללים ולמשומדים אל תהי תקוה, וכל המינין כרגע יאבדו, וזהו הכומריין'. וכמו כן כבר הובא לעיל (בפתיחת המאמר) מכתבו של מלך קשטיליא אל מועצת היהודים במלכותו: 'נודע לנו ע"י המלומד אלפונסו שהתנצרו... כי אומרים אתם בתפילותיכם מימי קדם, איזה מאמר שבו אתם מקללים את הנוצרים, ואת כל היהודים המקבלים את הדת הנוצרית... מצאנו לטוב לצוות כי לא ייעשה עוד כדבר הזה בכל מקומות ממלכתנו... ואם יהודי או יהודיה יעזו לעשות זאת... ייענשו לשלם קנס לאוצר ממלכתנו...'. וראה עוד הערה הבאה.

ובאמת מצוי הדבר בסידורי כתבי יד קדומים (מלפני עידן הדפוס) – בנוסח ברכה זו, מחיקות וטשטושים שונים, שנעשו ע"י הצנזורים הגויים, או מיראתם, וכמופיע לדוגמא בצילומים שלפנינו. **צילום 1**: סידור למנהג בני רומא (איטליה), מהמאה הראשונה לאלף השישי. המתבונן יבחין בברכות 'השיבה שופטינו' ו'על החסידים' העומדות בשלימותן, ואילו בברכת המינים שביניהן נמחקו שתי שורות שלמות (מכתב ידו של הסופר הראשון), ועוד כמה מילים, ולא נותר אלא: 'ולמלשינים כל תהי תקוה... ותשבר ותכניע אותם במהרה בימינו, בא"י שובר... ומכניע...' (מישהו אחר, כנראה בעל הסידור, השלים את החסר בכתב ידו, חוץ מתיבות 'כולם' כרגע יאבדו, וכל אויבך יכרתו', והטעם כי כך ברוב דפוסי רומא). **צילום 2**: סידור ספרדי מן המאה הי"ד, אשר גם בו המחיקות וההוספות המאוחרות ניכרות היטב.

צילום 2

סידור ספרדי [כת"י פריס 591] מאה י"ד-ט"ו

צילום 1

סידור [כת"י פפד"מ 130] למנהג בני רומא – איטליה, תחילת האלף השישי

בסידורים אחרים הננו מוצאים התעלמות מכוונת מהברכה, באופן שהסופר פשוט דילג עליה מלכתחילה, כאילו אינה קיימת כלל. לדוגמא שלושת כתבי היד שלפנינו (כולם סידורים ספרדיים מהמאות י"ד-ט"ו), בהם נראות ברכות 'השיבה שופטינו' ו'על הצדיקים' ברצף אחד, כשברכת המינים שביניהן חסרה (בצילום 5 הושלמה הברכה בגיליון, כנראה ע"י מישהו אחר; כמובן בנוסח 'למשומדים').

²² דברי יחיד מצאתי (לפי שעה) לר' מנחם (תלמיד ר' יהודה בן הרא"ש) בספרו צדה לדרך, בנוסח המקורי שלו לביאור ברכת המינים, שנתפרסם לאחרונה ע"י ר' שלום חסידה, 'ענין ברכת המינים בספר צדה לדרך', מוריה, שג-שעד (תשרי תשע"ג), עמ' טו-כב. יעו"ש בהקדמה שאפילו מהדפוס הראשון פירארא ש"ד, ישנן שתי מהדורות, אחת עם הביאור המורחב – המקורי, ואחת עם ביאור מקוצר – לסיבת צנזורה. בשאר המהדורות נשמט הביאור כולו, מחמת צנזורה קפדנית יותר. המהדיר הנ"ל הדפיס מחדש את כל הביאור המקורי, ע"פ טופס נדיר של המהדורה הראשונה המורחבת. והנה בכל דברי הצדה לדרך שם, הוא משתדל מאוד לטעון שברכת המשומדים לא נתקנה בשום אופן על בני תרבותו של ישו הנוצרי, כי אם רק על הקראים, הצדוקים והבייתוסים. מהדברים הבאים נבין למה הוצרך לכך: 'ולפי שיצאו אנשים מקרבנו מן הכלל, והוציאו עלינו דיבה רעה, ואמרו כי אנו מחרפין ומקללים לכל מי ששב לדת הנוצרים, ושאונו מקללין לתלמידי ישו הנוצרי, ולכל מלכי אדום וכל הגויים, באתי להסיר דיבה מעלינו ולשבר מלצעות דוברי שקר ומרמה, ושלא נתקנה ברכה זו אלא על הכתוב למעלה (קראים, צדוקים ובייתוסים)'. והדברים מלמדים על עצמם מה אילצו לפרש בשונה מההבנה הרווחת אצל שאר הראשונים (אגב ראינו שעל אף השתדלותו בביאורו זה, עכ"ז לא עלה בידו שיתקיימו דבריו בספרו, והם קוצצו וקוצרו, עד שלבסוף הושמט כל הביאור לגמרי. יש להניח שהיותו ובעקיפין השתמעו מדבריו אי אלו דברי עלבון לנוצרים השמיטו דבריו, או שלא רצו להשאיר זכר לברכת 'למשומדים').

[illegible]

וְהָיָה כִּי אֲרִיב בְּנִפְתּוֹת כָּל הָאָרֶץ
 לֹא־יִשְׁעוּ בָּאֵל בִּדְבַר נְהַי עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל
 הַשִּׁבְיָה שְׁפָטִים בְּרָא אֶת־עוֹלָם
 וַיִּוָּצְעוּ כִּפְתָּלָה וְלִמְנוֹן מִן־הַדָּר
 וְאֶת־הַמִּוֶּךְ עַל־מִן־לִבְדָּר
 בְּרַחֲמִים בְּיָדָם וּבְכָל־בְּרָא מִן־
 אוֹתָם יִדְרָק וּמִשְׁפָּט עַל־הַדְּרוֹקִים
 וְעַל־הַחֲסִידִים וְעַל־צִוְי הַדְּרוֹק וְעַל־
 יִתְמוֹא מִן־יֵאֵל וְעַל־תּוֹשֶׁכֶר
 טוֹב לִל־הַמִּוֶּכֶס בְּשֶׁכֶךְ בְּאֶת־מִסֶּס
 חֲלָקֵם יִמְחֹס וְעַל־לִבְנִימִיכָד
 בְּטַט־וֹעַל חֲסֹד הַדְּרוֹל נִשְׁעוּ בָּאֵל
 מִשְׁעִי וּבְטַט לַדְּרוֹקִים תִּשְׁכּוּ
 בְּתוֹךְ יְרוּשָׁלַם עִירָא כְּאִשֵּׁר רִמָּה
 וּכְהָ אֹתָהּ בְּשֶׁכֶךְ לִמְחֹרָה בְּמִסֶּס
 בָּאֵל מִתְּרֵי הַיִּמִּים וְעַל־אֶת־עֵת־הַדָּר
 עַל־כֵּן מִתְּרֵי הַיִּמִּים וְעַל־כֵּן
 בִּישְׁעוֹת כִּל־לִישְׁעוֹת קִינֵי

וַיַּעַזְבוּ בְּכַתְּלֵי הַחוֹרָסָמַיִם יָדָיו
וְאָנָה וּמֶלֶךְ עָלֵינוּ אֵתָּה יְיָ לִבְדֹּךְ
בְּרַחֲמִים בְּעֵינֵי קוֹמֵי שֶׁשֶׁטַח בֵּין אֵתָּה
יְיָ מֶלֶךְ אֱלֹהֵינוּ עֲדָהּ וְקוֹמֵשֶׁטָּהּ
עֲלֵה צִדִּיקִים
וְעֲלֵה חַסִּידִים
וְעֲלֵה גִּיּוֹרֵי קוֹלֵנוּ וְעֲלֵה אֲנָחְנוּךְ
יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְשִׁשְׁרֵי טוֹבֵיכֶם הַבֹּטֵה
הַבּוֹטֵחַ בְּכֶמֶת וּבְנֶאֱמֹת שֶׁחֶלְקֵךְ
עִמָּם לֹעֲלוֹת לִרְעוֹת שֶׁבְּכֶדֶת כְּסֻתּוֹ
וְעַל חֶסֶדךָ הַיָּדוֹשֶׁת שֶׁבֵּין אֵתָּה
יְיָ מִשְׁקוֹן וּמִכְסֵּה לְצִדִּיקִים
תִּשְׁכּוֹן בְּתֵּן יְרוּשָׁלַם עִירָךְ
כְּאִשְׁרֵי בְּרִיתְךָ אֵתָּה
בְּנוֹ עוֹלָם מִכְתָּרֵהּ בְּמִתְּנוּ בֵּין
אֵתָּה יְיָ בְּעֵינֵי יְרוּשָׁלַם אֵתָּה עֲמָךְ

סידורים ספרדיים כתבי יד, מהמאות י"ד-ט"ו

יתירה מזאת, אפילו בסידורים שכבר באו בדפוס אנו מוצאים השמטה זו, כמו בסידור (ספרדי) הנדפס בנאפולי שנת ר"נ (מסידורי ספרד הראשונים שבאו בדפוס, אולי אפילו הראשון ממש).

לברכה על כל מי האדמה וזהו פני תבן ושבוע את
העולם כל משכך וכל ידיו מברכותיו ומעשר
מזנת דרך שמרה וצדקה שנה זו ככל דבריו ו
וכל פועריו וכל מיני מנחתיו וכל מיני פור
ותענת ותעלה לתקוה ואחרית שלום חסד
עליו תלחיה ועל כל תבאיתו ופירותיה וברכה
ממנו רצון ברכה ונרבה ונתנו אחריתו חיים ושל
ועליו שלום בשנים השיבות לברכה כי אל טוב
ועליו אתו ומברך השנים באי מברך השנים
תקנו בשופר נרצו לחייהו וטובאם לקבץ
מיתותיו וקבצנו יחד מורה בארבע כנפות כל דה
הוא לארצו באי מקבץ דבריו עמו ישראל
השנים שופרנו כבאיתנו ונרצנו כבתוליה
הם שנים וזהו ומוך עלינו מורה אתה יי
לדך ברחמים בצדק ובמשפט באי מורה את
צדקה ומשפט על העושים ועל החסידים
ועל שארית עמך בית ישראל ועל פליטת בית סוף
טופרם ועל גרי הצדק ועליו תבן נא חסדך יי

סידור ספרדי, דפוס נאפולי ר"נ

כמו כן ידוע אף כי בספרו של ר' דוד אבודרהם – בו הוא מפרש סדר התפילות – הושמטה כליל ברכה זו כבר מהדפוס הראשון של הספר (אשכנזה [=ליסבון] ר"נ, להלן בצילום), ואפילו ברוב כתבי היד לא נעתקה כלל, מאימת הצנזורה הנוצרית. וכבר העיר על כך בספר כנסת הגדולה (או"ח סי' קיח הגה"ט) בזה"ל: 'הר"ד אבודרהם ז"ל לא הביא בספרו ברכת המינין, זולת בתחילת ספרו בשער השני הזכירה, ואפשר שבזמנו היו עושין חקירה בספרים, ולכן לא הזכירה כי אם בשער השני ברמז³²'. וכך במשך מאות בשנים נדפס ספרו של הרד"א כשהוא חסר, ורק לאחרונה – במהדורות החדשות³³ – הושלם לראשונה (בגוף הספר במקומו) פירושו של הרד"א לברכה זו ע"פ כתב יד יחיד – טורינו 29 (ונוסחו כמובן 'למשומדים' כפי שעוד יובא להלן).

²³ אולם כיום התברר שהרד"א עצמו אכן הביאה בספרו, רק במשך הזמן המעתיקים השמיטוה מאימת ה'חקירה' היא הצנוורה. אבל בכתב יד אחד אכן שרד פירושו של הרד"א כמזכר בסמוך.

²⁷ מהדו' רמ"א בראון (אור הספר) ירושלים תשס"א, ומהדו' ר"א גרינצייג (קרן רא"ם) ירושלים תשע"ו.

צילום 7

ספרו של ר"ד אבדורחם, מהדורה ראשונה ליסבון ר"נ

כמו כן המעיין בספר מחזור ויטרי במהדורה הישנה (למעט מהדורות גולדשמידט החדשה והמתוקנת), בסדר תפילת י"ח (עמ' 67), ימצא נוסח ברכת המינים מקוצץ.

עד כאן הוקדמו כמה ידיעות כלליות נחוצות, עד כמה היתה ברכה זו לצנינים בעיניהם של אויבינו, אשר כה הרבו להתנכל לה. ובזה יובן מדוע במשך השנים שובש עד מאוד נוסח הברכה, וכפי שעוד יתברר בהמשך.

פרק ב – נוסח כל הראשונים 'למשומדים'

כאמור לעיל בפתיחה, כמה מהאחרונים העירו כי הנוסח המקורי 'למשומדים'. עתה יתברר כי כך היה שגור בפי כל הראשונים ללא יוצא מן הכלל¹² (המובא להלן: תחילה סביב הסוגיה, לאחר מ"כ ע"פ מפרשי התפילות).

א) לעיל הוזכרו דברי הגמרא בברכות כח ע"ב (בנוסח האמיתי) ש'ברכת המינים ביבנה תקנוה'. וכתב רבינו ירוחם (נתיב ג ח"ד דף כה ע"א): 'בתפילה יש י"ח ברכות, וביבנה תיקנו ברכה אחרת והם עתה י"ט, והיא ברכת המינים, כלומר למשומדים' (ועוד ברבינו ירוחם להלן [נתיב ב ח"ו דף כז ע"ב]: 'טעה שליח ציבור בכל הברכות של י"ח אין מסלקין אותו, אבל טעה בברכת המינים שהיא למשומדים וכו' מסלקין אותו').

ב) רבינו מנוח על הלכות תפילה להרמב"ם (פ"ב ה"א): 'וצ"ע כיון דברכה זו ברכת המינים היא, ומפניהם נתקנה, למה מתחילים בה למשומדים, ויותר היה ראוי לפתוח בה למינים' (ויעוין שם בתירוציו שלחז"ל היו כמה טעמים לתקן דווקא בנוסח למשומדים).

ג) נמוקי יוסף לברכות (כט ע"א ד"ה דאתחיל בה), על מעשה דשמואל שהתחיל בה ושתק, ביאר הנמוקי: 'דאתחיל בה, למשומדים אל תהי תקוה'. וכן להלן שם בביאור ברכת הבינו: 'ועל הרשעים, כנגד למשומדים'.

ד) פירוש רבינו יהונתן מלוניל לברכות (כט ע"א¹³, ד"ה לא שנו): 'לא שנו וכו' אלא שלא התחיל כלל ברכת המינים, דהיינו למשומדים אל תהי תקוה' (ועוד להלן שם בסמוך, בעניין ברכת השינו: 'ועל הרשעים תניף ידיך כנגד למשומדים'. וראה הערת ברכת משה שם).

ה) פירוש הרשב"ץ לברכות (כט ע"א): 'טעה בברכת המינים, שהשמיט ברכת למשומדים... דאתחיל בה, שהתחיל לומר למשומדים אל תהי תקוה'.

ו) שיטה להר"א אלשיבילי לברכות¹⁴ (כט ע"א ד"ה ושמואל), בביאור נוסח ברכת הבינו (והקבלתה לברכות העמידה): 'ועל הרשעים תניף ידיך, למשומדים' (כלומר אמירת ועל הרשעים וכו' הינה כנגד ברכת למשומדים).

¹² יש להבהיר, כי אין הכוונה להוכיח שכן 'דעת' הראשונים בנוסח התפילה, שכן בד"כ (וזולת כנראה מקרים מיוחדים שאכמ"ל) דברים מסוג זה אינם הכרעה בשיקול הדעת של ברירת גירסה וכד', רק נוסח בעלמא השגור בפי כל אחד ואחד במקומו, כפי קבלתו מאבותיו. הכוונה רק להראות מידת התפשטותו של נוסח 'למשומדים', שהיה שגור בפי כל הראשונים מכל המקומות ומכל הזמנים.

¹³ לפי מהד' הרב בלוי, ניו יורק תשל"ט. במהד' ירושלים תשמ"ה – בה צנינים לפי דפי הרי"ף – הוא בדף יט ע"ב.

¹⁴ ספר זה נדפס שלוש פעמים בשלושה שמות שונים. לראשונה בורשה תרכ"ג בתוך ספר 'ברכה משולשת', קראוהו (בטעות) 'שיטה מקובצת לר' בצלאל אשכנזי ז"ל'; לאחר מ"כ בשנת תשכ"ו חזר ונדפס בתוך ספר 'אגני ראשונים מסכת ברכות' בשם 'שיטה להר"א אלשיבילי', וזאת ע"פ שכן נמצא בכת"י; מאוחר יותר (שנת שדמ"ת) החליטו לייחסו להריטב"א, והדפיסוהו ע"י מוה"ק בשם 'חידושי הריטב"א לברכות'. אולם הנכון שאינו אלא שיטה להר"א אלשיבילי, ראה: א"א אהרונוב, 'זיהוי מחבר הספר "חידושי הריטב"א – ברכות" הוצאת מוה"ק', עץ חיים (באבוב), כו (אלול תשע"ו), עמ' ששח-שעה. בספר ברכה משולשת נדפס בהנ"ל

ז) פירוש המשנה לרבינו אליהו מלונדריש (ברכות פ"ד מ"ג) בביאור ברכת הבינו: 'ועל הרשעים תניף ידך, כנגד למשומדים'.

ח) סידור רב סעדיה גאון^{כז}: 'למשומדים אל תהי תקוה...'

ט) נוסח התפילה שבסדר רב עמרם גאון^{כח}: 'למשומדים אל תהי תקוה...'

י) סדר התפילות בסוף ספר אהבה להרמב"ם (ע"פ מהדורת ר"ש פרנקל הדווקנית, וכמופיע באמת בדפוסים ראשונים, ובכל כתה"י הן תימניים והן ספרדיים והן אשכנזיים והן בכת"י שחתום עליו הרמב"ם עצמו): 'למשומדים אל תהי תקוה...'

יא) סידור רבינו שלמה ברבי נתן (מיוסד ע"פ הגאונים)^ל: 'למשומדים אל תהי להם תקוה...'

יב) סידור ר"ש מגרמייזא וחסידיו אשכנזי (המודפס פסקאות פסקאות משני הסידורים), בסידור חסידי אשכנזי (עמ' קח) הנוסח במפורש: 'למשומדים אל תהא תקוה, ברכה זו ביבנה תקנוה' וכו'. וכן משמע מסידור ר"ש מגרמייזא שם (עמ' קיא): 'וכיון הקב"ה יעשה דין ברשעים... יכלו המינים והמשומדים'.

יג) סדר התפילה שבמחזור ויטרי (מהדור' ר"א גולדשמידט^{לא} [אוצה"פ] ירושלים תשס"ט עמ' קיג): 'למשומדים אל תהי תקוה...'

יד) פירוש התפילות והברכות לרבינו יהודה ב"ר יקר (רבו של הרמב"ן), בביאור ברכה זו: 'למשומדים אל תהי תקוה, על שם ותהי לדל תקוה...'

טו) פירוש רבינו דוד אבודרהם (מהדור' רמ"א בראון [אור הספר] ירושלים תשס"א עמ' רכו) לברכה זו: 'למשומדים אל תהי תקוה, על שם מקוה ישראל, ועל שם ותהי לדל תקוה'.

טז) ספר הרוקח (דפור' פאנו רס"ה), בחשבון המאה ברכות (סי' שכ): 'וג' תפלות כל אחד י"ט ברכות עם למשומדים, ג' פעמים י"ט, הרי נ"ז'. וכן בפירושי סידור התפילה לרוקח, ביאור ברכה זו: 'למשומדים כ"ט תיבות... למשומדים אל תהי תקוה, לאותם החוטאים בנפשותם ומשתמדים ועושים כגויי הארץ'. וכן בפירוש התורה להרוקח פרשת ויחי (עמ' שיד): 'למשומדים ביבנה תיקנוה'. וכן בפרשת תצוה (עמ' קנז): 'שנים ליום תמיד כנגד למשומדים'.

יז) סדר התפילות שבספר עץ חיים (ח"א עמ' צ) לרבי יעקב חזן מלונדריש: 'למשומדים אל תהי תקוה...'

יח) לשון הרא"ש בתשובה (כלל ד סי' כ): 'ובברכות י"ח אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים... כי יש לי קונטרס מעשה ישן, וכתוב בו כל הברכות של כל השנה, וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה, וכנגד מה נתקנה, וכתוב בו, כ"ט תיבות יש בלמשומדים, משום דמשומד כופר בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ שהן שנים, ובכ"ז אותיות שבתורה'^{לב}.

יט) לשון הכל בו (דפוסים ראשונים, איטליה ר"ג, ונציה ש"ז) (סי' קכב): 'בלמשומדים יש ל"ב תיבות, לפי שהם כופרים מב' של בראשית עד ל' לעיני כל ישראל'.

^לולמלשינים'. אולם אחת מהשתיים: או שכתב היד שהיה לפני המדפיסים כבר הכיל שינויי צנוורה מאוחרים; או שכתב היד היה נקי, אך המדפיסים עצמם שינו מאימת הצנוורה, וכפי שאירע בספר זה בנוגע לקובץ תוספות רבינו יהודה, שהוא מלא בשינויי צנוורה כרימון, למרות שכתב היד ממנו נדפס (ירושלים, הסה"ל 77=4) נקי מכך לחלוטין. בשתי ההדפסות האחרונות (הנ"ל) והמוגהות של ספרו של ר"א אלשבילי, כבר ציין המהדיר כי בכתב היד שלפניו מופיע 'למשומדים'.

^{כז} בנדפס עמ' יט. וכן הוא בכל חמשת קטעי הגניזה של הסידור. ראה: א' ארליך, 'לחקר נוסח התפילה בסידור רס"ג', פעמים, 121 (תש"ע), עמ' 67-99.

^{כח} ואם כי שאין מכאן ראייה על נוסח רע"ג עצמו כידוע (לא מבעיא לדעת האומרים שרע"ג לא כתב כלל נוסח התפילות, אלא אפילו לדעת האומרים שכתב, עכ"פ מוסכם הדבר שהנוסח שובש רבות בידי המעתיקים השונים כל אחד לפי מנהג זמנו ומקומו), מ"מ לכל הפחות יש בזה עדות כללית נוספת על הנוסח הישן מזמן הראשונים (שכן כתבי היד מהתקופה ההיא). מה גם שבמקרה מיוחד זה, מאחר ואנו רואים בכל הראשונים והגאונים הנוסח הוא 'למשומדים' ללא יוצא מן הכלל, אזי אם אכן רע"ג כתב נוסח התפילות (וזהו הדעה המקובלת יותר), יש מקום לייחס הנוסח שלפנינו לרע"ג עצמו.

^{כט} חלק זה של הסידור נדפס ע"י שמואל חגי (ירושלים תשע"ה) ע"פ כת"י אחד פרסי משובש, ושם: 'למשומדים למינים ולזדים', כנוסח פרס. אבל בחמשת קטעי הגניזה של סידור רשב"ן (נדפסו ע"י א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"ן ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא, ד [תש"ע], עמ' ט-כו) רק 'למשומדים'. ועכ"פ בין כך ובין כך הברכה פותחת ב'למשומדים'.

^{לא} מהדורה חדשה מוגהת ומתוקנת ע"פ כתבי יד.

^{לב} ומכאן מן הסתם גם לטור (או"ח סי' קיח) בפירוט ברכות העמידה, בזה"ל: 'שנים עשרה, קללת המינים, וקבעוה אחרי המשפט וכו', ויש בה כ"ט תיבות, לפי שמשומד כופר בתורה שיש בה כ"ז אותיות, ובתורה שבכתב ובתורה שבע"פ'.

כ) לשון הראב"ה (ברכות סי' טז): 'וצריך אדם שלא יכוין בשעה שהקב"ה כועס להעניש חבריו, שנאמר גם ענוש לצדיק לא טוב, פירוש מפני שהוא כהורגו בידים, שאז בבירור נענש. אבל בענין אחר שפיר דמי, היכא דלית ליה דינא בארעא, וכענין תפלת **למשומדים**, וכמו שנמצא בספר תהלים שקלל דוד אויביו'.

כא) ספר תוספות השלם – אוצר פירושי בעלי התוס' על תנ"ך, פסוק המלאך הגואל אותי וכו' (בראשית מח טז) מופיע: 'י"ט תיבות בפסוק, כ"ט ברכות עם **למשומדים**... וכנגד י"ח ברכות הזכיר במשלי י"ח יראת ה', כנגד **למשומדים** ביבנה תיקונה...'. (וכן עוד שם פרשת כי תשא לא יא, פרשת פקודי מ לג אות ד).

כב) ספר חסידים (מהדורת וויסטינעצקי^{לג}, פרנקפורט תרפ"ד, סי' תקיא): 'כל התפילות לשון רבים, כמו וחנונו מאתך דעה, השיבנו, סלח לנו, גואלנו, רפאנו, ברך עלינו, וקבצנו, השיבה שופטנו. אבל **למשומדים** אמר וכל אויבי עמך, ולא אמר וכל אויבנו, מפני שיש מקומות משומדים ומינים ביניהם, ויש שאין ביניהם'.

כג) תשובת הגאונים (סי' ג) המצורפת לסוף שו"ת הרי"ף (מהדורת בילגורי תרצ"ה), מובא סדר קיצור תפילת י"ח שנהגו בו בערבי שבתות ובערבי ימים טובים, וכתוב שם בזה"ל: 'הסדר הזה שהוא מעין כל ברכה וברכה... ואמרו שקיבלו קיצור זה מהחזנים הראשונים, שקיבלו ממר רב יהודאי גאון ז"ל שקיבלה מרבו ורבו מרבו עד ר' יהושע דמתניתין, דתנן ר' יהושע אומר מעין שמונה עשרה'. ובתוך הנוסח: '**למשומדים** ולמינים אל תהי תקוה, בא"י מכניע זדים'.

כד) לשון רבינו בחיי בספרו כד הקמח (בדפוסים ראשונים) אות תי"ו (ערך תפלה): 'וסידרו לנו באמצע י"ב ברכות, ואח"כ תקנו ביבנה ברכת **למשומדים**, כדי להשלים י"ג ברכות באמצע...'.^{לד}

כה) לשון רבינו מנחם (תלמיד רבינו יהודה בן הרא"ש) בספרו צדה לדרך^{לה} (דפוס ראשון פירארא שי"ד, מאמר א כלל א פרק לו): '...אמר רבן גמליאל שיתקנו ברכה כנגדן, ותקנו **למשומדים** כנגד הקראים^{לה} שנשתמדו מתורה שבע"פ...'.^{לז}

כו) ספר 'פירושי רבי יוסף קרא לנביאים ראשונים' (מהדור' עפנשטיין [מוה"ק] ירושלים תשל"ג), במבוא (עמ' 21 ד"ה לחסדו), הובא בשם פירושו של רבי יוסף קרא לישעיה (א, כז) בזה"ל: 'והוא שקבעו חכמים אחר ברכת השיבה שופטנו כבראשונה, **למשומדים** אל תהי תקוה' (יצויין כי בספרים הנדפסים לפנינו – בפירושו של ר"י קרא לישעיה שם – הנ"ל אינו בנמצא, ומן הסתם נשמט לסיבת צנזורה).

כז) ספר 'הנצחון' לר' יום טוב ליפמן מילהויזן^{לז} (בן דור מהרי"ל ומהר"י וייל), בוויכוחו עם המשומד פיטר (סי' שמח): 'ואמר פיטר חמור כמו שנאמר ותפתח האתון את פיה, אתם מתפללים **למשומדים** אל תהי תקוה, וכל המינין כרגע יאבדו, וזהו הכומרי...'.^{לח}

כח) עוד יצויין לנוסח קדום של ההושענות^{לז} (מזמן הגאונים או הראשונים) בפיוט הנקרא 'ענה אהוביך', המיוסד ע"פ סדר ברכות תפילת יח, כנגד ברכת המינים נאמר: 'ענה ממליכך בצהלה וחדוה, המטיבים **למשומדים** אל תהי תקוה'.

כט) וכן משמע מהלשון (המקורית^{לז}) שבספר הכוזרי (מאמר ג סי' סה, מהדור' הירשפלד עמ' 213): 'אבל הצדוקים והבייתוסים הם המינים שאנו מתפללים עליהם בתפילתנו, ואמנם ישו וחבריו הם המשועמדים הנכנסים בתורת המעמודית הטבולים בירדן'.

ל) וכן מופיע בספר 'אגודת אזור' (פירוש התפילה מר' יצחק האזובי^{לז}), בביאור ברכות תפילת י"ח (עמ' רכג): '**למשומדים** אל תהי תקוה... וביבנה תקנוה על המינים שהיו מצרים לישראל ומחרפים להקב"ה'.

^{לג} השונה מהמהדורות הנפוצות של הספר. וראה שם במבוא שכנראה יצאו כמה מהדורות או קבצים שונים מתחת יד המחבר ותלמידיו.

^{לד} ראה לעיל הערה כב מקור הדברים.

^{לה} ראה לעיל הערה כב ביאור הדברים.

^{לז} בעל החיבור המפורסם 'ברוך שאמר' על צורת האותיות, שהביא הבית יוסף (בכינוי ר' יצחק ברוך שאמר) בסימן לו. ראה הגהות והערות לטור מהדורת 'שירת דבורה' סי' לב אות ב, וסי' לד אות ב, וראה אוצר הגדולים ח"ו עמ' קיג.

^{לז} י' רצהבי, 'הושענות קדומות ליום ערבה', סיני, פז (ניסן-אלול תש"מ), עמ' רטו.

^{לח} מהמהדורות הבלתי מצונזרות.

^{לז} כמה פרטים על המחבר מתוך הקדמתו: 'אמר יצחק, בן לאדוני ומארי אבי ורבי ה"ר שלמה, ב"ר משה, ב"ר סעדיה, למשפחת האזובי זלה"ה, מתושבי קושטנטניה אשר היא תחת ממשלת האדון המלך הגדול שולטן שולימאן יר"ה ותנשא מלכותו אמן, המתגורר פה בדושא עם הקהלה הקדושה והמפוארה לשם ולתהלה קהל קדוש מכונה לאשכנז יע"ה'. לא מצאתי בספר פרטים מזהים אודות זמנו של המחבר, אך אזכיר מדברי הקדמת העורך (למרות שלא פירש מקורותיו): 'העותק ממנו נדפס הספר אגודת אזור הוא כתיבת יד בתימן שהועתק לפני כ-500 שנה בקירוב... על רבינו יצחק בן ר' שלמה למשפחת האזובי ממוצא אשכנזי ידיעות מועטות, הוא חי בדושא עוד לפני תקופת האר"י, דושה היתה מחוזו בקושטנטנא'.

עד כאן סקרתי דברי כל הראשונים (כפי שמצאתי) בנוסח פתיחת הברכה, והנה כולם פה אחד גרסו בה 'למשומדים', ללא יוצא מן הכלל. הגם שלגבי שאר ענייני הברכה ישנם חילופי נוסחאות, מ"מ בנוגע לפתיחתה כאמור אין כל שינוי מתיבת 'למשומדים', דבר המורה על מידת התפשטותו של הנוסח.

פרק ג – נוסח ראשוני האחרונים 'למשומדים'

בנוסף לכל זה גם ראשוני האחרונים (טרם התפשטות נוסח הצנזורה) גרסו בפשיטות 'למשומדים'.

(א) תחילה יוזכר כי המעיין בדברי רבינו מנוח ובדברי הכסף משנה (מהדורת ר"ש פרנקל הדווקנית) ריש פ"ב מהלכות תפילה, יוכח בוודאות שכך היתה גירסת מרן הכ"ס^מ בעצמו. שכן רבינו מנוח הקשה שם: 'וצ"ע כיון דברכה זו ברכת המינים היא ומפניהם נתקנה, למה מתחילים בה **למשומדים**, ויותר היה ראוי לפתוח בה למינים'. ותירץ שני תירושים. וכל דבריו בקיצור הביא גם הכ"ס^מ בשתיקה, ולא העיר מאומה מנוסח אחר. ומשמע בבירור שאף הוא כרבינו מנוח גרס 'למשומדים'.

(ב) ספר 'בית תפילה' (שאלוניקי שמ"ג) לר' יצחק בן ארויו (בן דורו של הב"י) בפירוש תפילת העמידה (יט ע"א): '**למשומדים** אל תהי תקוה, ירצה כי לא יהיה להם תוחלת טובה'.

(ג) 'ספר המלכות' לר' דוד הלוי (ממגורשי סיביליה שהגיעו למרוקו, כנראה עוד קודם גירוש ספרד המפורסם בשנת רנ"ב, ראה במבוא הספר שם), כתב (צו ע"ג): 'תקע והשיבה שופטינו **ולמשומדים**, כנגד נצ"ח והו"ד'.

(ד) ספר 'היכל הקודש' (אמשטרדם ת"ג) להרמב"ם אלבאז (בן דור הב"י²) בביאור סדר תפילת העמידה (סי' כד דף יז ע"ב): '**למשומדים**, ברכת המינים אינה בחשבון י"ח'.

(ה) בסידורו של המקובל ר' נפתלי הירץ טרויש (מזקני דורו של הב"י) המפורסם בכינויו 'סידור הקבלה', או 'סידור ר' הירץ' (נדפס לראשונה בטיהנגן ש"ך), ברכת השיבה שופטינו מסתיימת בסוף העמוד, ובשומר הדף מופיע '**ולמשומדים**'. ואמנם בעמוד הבא – בנוסח התפילה (בכתב הבולט) – נדפס 'ולמלשינים', אולם למטה בגוף הפירוש מדובר בפשיטות על נוסח 'ולמשומדים' (ודן אם יש לגרוס למשומדים בלי וי"ו, או ולמשומדים בתוספת וי"ו, וכמו שחזר ושנה העניין פעם נוספת בביאור ברכת ולירושלים עירך, ושוב הזכיר שהגירסה הנכונה ולמשומדים, וכן ולירושלים עירך, שניהם בוי"ו). הדבר ברור מאליו שהנדפס 'ולמלשינים' הוא רק מאימת הצנזורה^מ, אבל כאמור הנוסח האמיתי מתברר מיניה וביה.

(ו) סידור 'תפילה למשה' להרמ"ק (פרעמישלא תרנ"ב): '**למשומדים** אל תהי תקוה...'. וכן הוא בפירוש שם (ובוודאי נוסח זה הוא מהרמ"ק, ולא מהמדפיס, כי בפרעמישלא בשנת תרנ"ב אף אחד לא התפלל בנוסח 'למשומדים'. וראה התנצלות המגיה שבסוף חלק א שם).

(ז) לעניין נוסח האר"י ז"ל ותלמידו הרח"ו, שני ספרים חשובים שנתפרסמו בשנים האחרונות: 'תפילת חיים', 'שער התפילה', הביאו כבר לכלל הידיעה הברורה כי גירסתם היתה ג"כ למשומדים.

מפורסמים דברי הרח"ו בשער הכונות (נ ע"ד): 'וזה נוסח התפילה כאשר קבלתי ממורי ז"ל, וכדי שלא אאריך אכתוב סידורו כפי דפוס הסידור של כל השנה ממנהג ספרד, הנדפס בשנת רפ"ד ליצירה'.

חשיבותו של סידור זה (ונציה רפ"ד) – הנחשב לסידור שעליו סמך הרח"ו ידו לקבוע נוסחאות האר"י ז"ל לדורות – נתפרסמה בשנים האחרונות, וכבר חזר והופיע (חלקים נכבדים ממנו) במהדורת צילום בספר 'תפילת חיים' (תשס"ד), ושם אכן הנוסח הוא 'למשומדים'. ומאחר והרח"ו לא העיר על כך מאומה, הרי זה מלמד כי זהו הנוסח המקובל על דעת רבו האר"י.

^מ שכן בסוף הקדמתו (דף ג ע"ב) כתב שהתחיל לחבר ספרו בשנת של"ה, היא שנת פטירת הב"י. וידוע שהמחבר היה מרבני מרוקו. אלא שזמן רב מסופקני, האם היה מיושבי המקום מקדם, או מבני גירוש ספרד שגלו לשם. ומצאתי לו באחד המקומות (מ ע"ב ד"ה כתב) בזה"ל: 'כתב ב"י באו"ח סימן רפ"ב, אנו בני ספרד נוהגים וכו', והביא דבריו בהסכמה, ושם אמר משמע מזה קצת שהיה ספרדי, או שםא נמשך אחר מנהגי ספרד. {במעין שבע ליל שבת גורס 'אב האמת' אדון השלום' ואינו בנוסח ספרד, אלא בחימן הקדום ורומניא וכנראה גם במרוקו הקדום, ומכאן שהיה מן התושבים. וגם לא מצאנו משפחת 'אלבז' אלא במרוקו וקצת מאלג'יר. א"ג}.

^מ וראה עוד להלן פרק ד אות ד, ראייה נוספת שנוסח התפילה בסידור זה מכיל קיצוצים ושינויי צנזורה. {חשוב לציין שבדרך כלל אין קשר מיוחד בין הנוסח שבגוף הסידור לנוסח שבפירוש ר' הירץ. א"ג}.

(ח) וכן בסידור חמדת ישראל מאת הר"ש ויטאל בן הרח"ו, בפירושו של הרש"ו עצמו (ולא בנוסח התפילה למעלה שאינו אלא נוסח המדפיס במונקאטש) נאמר: 'למשומדים אל תהי תקוה, הוא כנגד הכתר שבה...' (ונמשך אחר לשון אביו הרח"ו בביאור הברכה כנ"ל).

(ט) וכיוצא בזה נמשך ג"כ ר' אברהם אזולאי (סב סבו של החיד"א) בספרו כנף רננים (כנף ה בסדר העמידה) בזה"ל: 'למשומדים הוא כנגד הכתר שבה...' (ועוד שם כנף יא בביאור 'תקוה טובה לדורשיך').

(י) וכן מופיע בסידור ר' חיים הכהן מארם צובה (בעל טור ברקת, תלמיד הרח"ו). ואמנם אין הכוונה לסידור 'שערי רחמים' (שאלוניקי תק"א), אשר הוא רק מלוקט מכתבי ר"ח הכהן, ככתוב בשער הספר. ובהקדמת המו"ל כתב בפירוש כי יש בו 'תוספת מרובה על העיקר אשר ליקטתי מקודשי שמים, מכמה וכמה שחנן ה' עלי לטובה'. ובאמת יש בו הרבה תוספות ונוסחאות מאוחרות כידוע. רק הכוונה לסידור רבינו חיים' מהדורת ר"נ מנדלוביץ' (זכרון אהרן) ירושלים תשס"ט, בו נדפס לראשונה מכת"י קדום הסידור כולו בשלימותו (לימות החול). והנה כבר בנוסח התפילה שם (מכתב היד) מופיע: 'למשומדים אל תהי תקוה...'. וכמו כן בגוף פירושו של ר"ח הכהן: '...וכשרבו המינים והמשומדים בימי רבן גמליאל... ולכן אזי הוצרכו לתקן ברכת למשומדים... וזהו שאנו אומרים למשומדים אל תהי תקוה'.

(יא) עוד קיבלתי בתודה מידידי ר' שלום הלל שליט"א, צילום מסידורו של ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו, שכתבו לפניו בשנת ת"ד (כמופיע בחתימת ידו בשער שם). הסידור נמצא באוצרות ישיבת אהבת שלום ירושלים. הצילום לפנינו (דף מה ע"א-ע"ב), עם הנוסח 'למשומדים אל תהי תקוה'.

צילום 10

סידור כתיבת יד הר"י צמח

(יב) וכן בפירוש בעל החרדים לירושלמי (ברכות פ"ה ה"ג, דף מ ע"א מהד' וילנא), במעשה דשמואל ששכח ברכת המינים, פירש בעל החרדים בזה"ל: '...וכשסיים מלך אוהב צדקה ומשפט התחיל על הצדיקים, והזכירוהו שיחזור למשומדין'.

(יג) כבר הוזכר לעיל בפתיחת המאמר דברי שו"ת משפט צדק (סי' ט), שנוסח 'למשומדים' נוהג ברוב גלילות ישראל, ושכן אומרים הספרדים והתושבים.

יש להזכיר, כי נידונו של המשפט צדק היה בנוגע למשנה מנוסח הברכה, ובמקום 'למשומדים' אומר 'למלשינים', מה דינו. והנה בכנסת הגדולה הביא בקצרה את דברי המשפט צדק בשני מקומות (סי' קיח הגה"ט, וסי' קכו הגה"ט), ובשניהם הזכיר (בשם המשפט צדק) שהנוסח האמיתי הוא 'לכופרים'. יש לדעת שנוסח 'למשומדים' הומר בסידורי ספרד בשלב מוקדם של הצנזורה לתיבת 'לכופרים', ראה להלן ליד הערה סו. בשל כך מסופקני האם השינוי בכנה"ג הוא בכוונה תחילה ובמחשבה שנוסח 'לכופרים' הוא הנכון, או שמא גם הוא פרי צנזורה. קצת מסתבר כהצד השני, שהרי במקור – כלומר במשפט צדק – מבואר בפירוש שהנוסח האמיתי

'למשומדים'. דבר נוסף, הכנה"ג במקום הראשון (סי' קיח הנ"ל) הוסיף: 'ובקושטנדינא יע"א ראיתי לבני רומניא היו אומרים ולמלשינים אל תהי תקוה'. ויבואר בסמוך. והנה המג"א (סי' קכו ס"ק א) הביא בקצרה את כל דברי הכנה"ג בשני המקומות, וזה לשון המג"א: 'ואם לא רצה לומר ולכופרים, רק ולמלשינים, ספק אם מסלקין אותו, כנה"ג משפט צדק ח"ב ט', ובסי' קיח כתב שבני רומנים אומרים ולמלשינים'. בנוגע לסיפא, כתב המחצה"ש על אתר: 'שבני רומנים אומרים כו', מפחד אויב'. כלומר נוסח 'ולמלשינים' בוודאי אינו אמיתי, ולא נעשה רק מפחד אויב. וכמו"כ יש מקום להסיק גם משתיקת המג"א (שלא אמר 'וכן מנהגנו') שגם בזמנו ומקומו טרם פשט נוסח 'ולמלשינים'. ועדיין יש להסתפק כנ"ל, איזה נוסח כן היה נוהג 'לכופרים' או 'למשומדים'? והנה בספר מקור חיים (לבעל החות יאיר) ציין למג"א כך: 'עיי' במג"א אם הש"ץ מקפיד לומר ולמלשינים ולא למשומדים'. הרי שהבין בפשיטות שהאמת היא 'למשומדים' – ושל לא כנדפס במג"א ובכנה"ג 'לכופרים', שכל הנראה אינו אלא מיראת הצנזורה – רק כפי שהוא באמת במקור הדברים בשו"ת משפט צדק.

יד) בעל מגלה עמוקות (נפטר שצ"ג), כתב בספרו על התורה ריש פרשת חקת: 'ואמר ר' ליב ב' שמות שצריך לכין בברכת ולמשומדים...'.²²

טו) וכן מופיע בפרישה (או"ח סי' רצד אות א): 'ואח"כ יאמר ברכת חונן הדעת בפני עצמו, ונמצא דלדידיה אומר במוצאי שבת תשע עשרה ברכות זולת ולמשומדים'.²³

טז) גם מהר"ל מפראג, בסוף ספרו באר הגולה (ביאור ברכת המינים) כתב: 'הנה יש לך ד' דברים שהם מתנגדים אל הדת וכו', וכנגד הראשון תקנו ולמשומדים אל תהי תקוה...'.²⁴

יז) גם בעל החות יאיר, בספרו מקור חיים על השו"ע (סי' קיח) כתב: 'ואין ברכה מתחלת בוי"ו, רק ולירושלים, ולמשומדים, הלא דבר הוא'. עוד שם: 'ולמשומדים, משומד הוא לשון גמרא בכמה דוכתי'.

יח) בספר ציצת נובל צבי (ירושלים תשי"ד, עמ' 192), באגרת ר' יוסף הלוי (אשר לחם לצד ר' יעקב ששפורטש במשיח השקר ש"צ) נאמר: 'ובכל יום ויום אתה מתפלל ג' פעמים למשומדים אל תהי תקוה'. וכן משתמע משיגרת לשונו של ר' יעקב ששפורטש עצמו באגרתו שם (עמ' 213), אחר שהאריך לבטל ולעקור כל מנהג (אפילו טוב) שהנהיגו בני חבורתו של ש"צ. כתב: 'כדי שלא יאמרו זה נתקן בזמן פלוני... וכדי בזיון וקצף לתורתנו ואמונתנו, וזכות וכבוד יחשב לרשעים ההם, למשומדים אל תהי תקוה'.

יט) כבר הוזכר לעיל בפתיחת המאמר דברי היעב"ץ בספרו לוח ארש (סי' קנט): 'ולמשומדים כן הוא הנוסחא הישנה הנאמנה' (וכך באמת הדפיס תחילה הוא עצמו בסידורו המפורסם 'עמודי שמים', אלא שכעבור זמן נאלץ בלחץ הגויים לשנות הלשון, יעויין הגהות 'ארשנו רעננה' על לוח ארש הערה 216).

כ) ובספר זוהר חי (פרשת תולדות, דף קמה ע"א בזוהר) כתב בזה"ל: 'ובברכת המינים העמיד הצענזאר נוסח ולמלשינים, ואיתא בכנה"ג כי מי שאומר ולמלשינים מעבירין אותו מלהיות ש"צ. ומפני הלחץ והדחק הזה, הגאון הקדוש מו"ה צבי אלימלך קבע לומר ולמשומדים, אבל מה לנו לבדות נוסח מלבנו, הרי נוסח אנשי כנה"ג בידינו בספרי הרמב"ם הישנים שנדפסו בימי מהר"ם, וכן בסידורי ספרדים הנדפסים במדינות ישמעאל, וזהו נוסחה, ולמינים אל תהי תקוה...'.²⁵

לפי שעה לא מצאתי מקור הדברים בספרי הרצ"א מדינוב, וכנראה שבעל הזוהר חי אמר זאת בע"פ מפי השמועה. אולם מכל האמור מתברר כי הרצ"א לא בדה שום נוסח מלבנו, אדרבה הוא זה שהחזיר עטרה ליושנה להתפלל כפי הנוסח המקורי מאנשי כנה"ג, אשר נודע לו באיזו דרך; ואילו בעל הזוהר חי, הגם שמצד אחד נתבררה לו האמת בנוגע לנוסח 'ולמלשינים' – שאינו אלא מכורה הצנזורה, מ"מ ספרי הרמב"ם וסידורי הספרדים שסבר לתקן על פיהם, מתברר ג"כ שכולם כבר היו נגועים בשינויי נוסח מאוחרים (וכמו"כ ישנם עוד שינויי צנזורה נוספים בנוסח שהזכיר הזוהר חי, כפי שישווה המעיין שם עם מה שיוסיף להתבאר עוד להלן).

כא) בנוסף לסידור ונציה רפ"ד המפורסם (הנ"ל אות ז), יש להזכיר שכך היא הגירסה ג"כ בסידור ספרדי ישן (המכונה ליסבון ר"נ), וכן בשאר סידורים ספרדיים ישנים בכתבי יד.

²² עניין זה חוזר ומופיע ג"כ בתשובות מבעל הסמ"ע (=בעל הפרישה כידוע), אשר נדפסו בספר הזכרון לגרי"ב זולטי (הוצאת מוריה ירושלים תשמ"ז). אלא ששם (עמ' שטו) הוצגו הדברים כך: '... ונמצא דלדידיה אומר במוצאי שבת תשע עשרה ברכות זולת (ולמשומדים) [ולמלשינים]'. אולם האמת שאין הנוסח זקוק לשום תיקון, והצעת המהדיר 'ולמלשינים' מיותרת, וכפי שנודע והתפרסם מאוחר יותר (משנת תשמ"ט ואילך) ע"י הרד"צ הילמן (לעיל הערה ה).

השיבה שפוטנו בבראשית ויענינו
 כבודו וחסדו טענו ו
 ונאמר ואלו עליו מדר אהרן ל
 ברחמים בערך ובמשפט בא מלך אהרן
 עזרה ומשפט: **למשומדים**
 אל תה תקח
 וכל הענין וכל הפלגים כדע אמרו וכל
 אויביו וכל שונאיו מדרה יברתו וכלכות
 דון מדרה העקר ותשר ותכלה ותכונע
 במדרה כמינו באי שוכר אויבים ומכניע ויש
 הענין ואלו עליו מדר אהרן
 עזרה בת ישראל עליו מדר
 ספרים ואלו עליו מדר אהרן
 חסדו ואלו ואלו ואלו ואלו ואלו
 בשם באמת ויש חלקו עשרה ואלו
 נבטו כי כך נכתבו עליו חסדו העלוי באמת
 נשענו באי משפט ומכשח ליריקם:
תשכון בתוך ידועם עזר באשר

צילום 11

סידור ספרדי, דפוס ליסבון ר"נ

צילום 12

סידור ספרדי [כת"י פד"מ 134] משנת קט"ו

צילום 13

סידור ספרדי [כת"י פריס 592] משנת רמ"ד

כב) והג"ר יצחק ישעיה וייס שליט"א²² כתב בשם הגרא"י צוקר שליט"א, כי לאחר בדיקה של מאות סידורים עתיקים כתבי יד, מעשרות עדות ונוסחאות, הרי שרובם המכריע פותח ב'למשומדים', או 'ולמשומדים', וכן הוא נוסח ארץ ישראל העתיק מזמן הגאונים משרידי הגניזה²³. אמנם בכל זאת נמצאו כמה נוסחאות קדומות אשר לא

²² ר"י וייס, (תגובות) 'בנוסח ברכת המינים', צפונות, ג (ניסן תשמ"ט), עמ' קז-קח.

²³ כיום הידיעות בנוגע לנוסחאות הקדומות מהגניזה הקהירית שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, בו נערכה בדיקה מדוקדקת והשוואה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, בו נערכה בדיקה מדוקדקת והשוואה של הרוב המכריע מאותם קטעי גניזה המכילים את ברכות תפילת העמידה, ולראשונה נעשה מיון קפדני והבחנה בין שני אבות הנוסח (עם ענפיהם) אשר נמצאו בתכולתה, 'נוסח ארץ ישראל הקדום', ו'נוסח בבל הקדום', אשר הילכו זה לצד זה באותה תקופה קדומה (זמן הגאונים בערך). וראה שם (עמ' 166-173) בעניין ברכת המינים, שנמצאו מאה ושמונה קטעי גניזה המכילים ברכה זו, אשר עשרה מהם זוהו כמנהג ארץ ישראל הקדום, וכל השאר (תשעים ושמונה) זוהו כמנהג בבל הקדום; והנה כל עשרת השרידים מנוסח ארץ ישראל, וכמו כן עוד תשעים ושלושה שרידים מנוסח בבל, כולם גורסים 'למשומדים אל תה תקח', דהיינו מאה ושלושה שרידים מתוך מאה ושמונה. יוצאים מן הכלל הם חמישה שרידים מנוסח בבל, אשר הברכה בהם פותחת 'מלכות ודון מהרה תעקר ותשבר' וכו'. אך כבר ציין שם ארליך למה שדן בזה בברכת הרפואה (עמ' 117), שבשרידים אלה קיימת מגמה של קיצורי לשון בראשי הברכות, וכמו שבברכת הרפואה הם פותחים 'והעלה רפואה שלימה לכל מכותינו' (שלא כשאר שמונים וחמשת שרידי ברכת הרפואה מנוסח בבל, הפותחים כולם 'רפאינו ה' [אלוקינו] ונרפא' וכו', ורק אח"כ בהמשך הברכה 'והעלה רפואה שלימה'

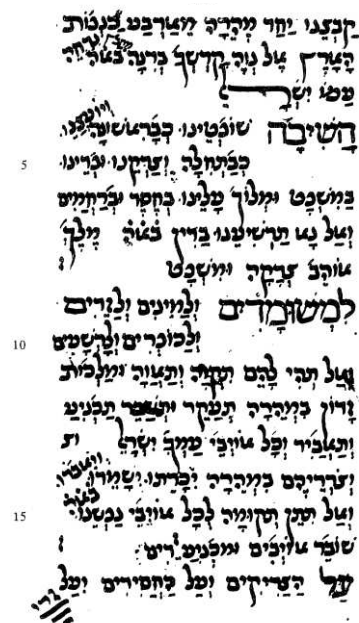
נזכר בהן כלל 'משומדים', אלא או 'למשנים' או 'למינים' וכיו"ב, כמו בחלק מהנוסחאות הקדומות של בני איטליה, וכן בנוסח הקדום של בני אר"צ (חלב) ^מ.

עכ"פ ניתן לומר כי בוודאי הנוסח הרווח ברוב המכריע של הסידורים מכל העולם הוא העיקר, ובפרט שזוהי הגירסה המקורית בין למנהג אשכנז ובין למנהג ספרד ובין למנהג תימן (שאלו הנוסחאות שנתקבלו בכל תפוצות ישראל), ורק בדורות מאוחרים הוכרחו לשנות הנוסח מפני חמת המציק ^מ. כל שכן שכל רבותינו הגאונים והראשונים ללא יוצא מן הכלל גרסו כך, ורבינו מנוח (ריש פ"ב דתפילה) כתב כי לחז"ל היו כמה טעמים לתקן פתיחת הברכה דווקא בתיבת 'למשומדים' (וזהו ע"פ נגלה, וע"פ נסתר כתב היעב"ץ בלוח ארש [סי' קנט]: 'מדשמואל הקטן כששכחה השקיף בה שתיים ושלוש שעות, מכלל שיש בה כוונות נסתרות וסודות גדולות, ולא הרשה לעצמו לאומרה בכל לשון שיזדמן'). וכן היתה גירסת גדולי האחרונים, כשביניהם מרן הכסף משנה והאר"י ז"ל.

צילום 15

סידור אוסטריון [כת"י הנובר 3953] מאה ט"ו

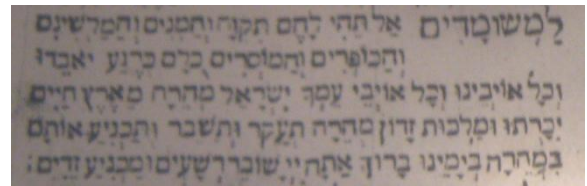
צילום 14

נוסח פרס ובוכרה הישן, קודם התפשטות נוסח ספרד, כתיבה בוכרית [כת"י אדלר 23 שבבהמ"ל] בערך מאה ט"ו

וכו'; וכן בברכת הצדיקים הם פותחים 'ותן שכר טוב לכל הבוטחים בשמך באמת' וכו' (שלא כשאר שמונים וששת שרידי ברכת הצדיקים מנוסח בבל, הפותחים כולם 'על הצדיקים ועל החסידים' וכו', ורק אח"כ בהמשך הברכה 'ותן שכר טוב' וכו'); וראה שם כמה סיבות אפשריות לאותם קיצוצי נוסח באותם שרידים מועטים.

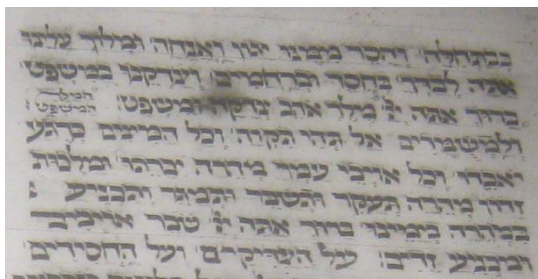
^מ יש להעיר, כי בנוגע לנוסח איטליה, ככל הנראה האמת היא שאין בידינו שום עדות ברורה על נוסח 'למשומדים' שנהג שם (ולא כדברי הרב צוקר שכן הוא רק בחלק מנוסחאות הקדומות של בני איטליה), ואכמ"ל. עכ"פ קרוב לשער שגם נוסחם הקדום היה 'למשומדים' כמנהג כל העולם, ורק מחמת צנזורה קדומה נעלמו עקבותיו של נוסח זה מנוסחאות איטליה הקדומות, ויש לכך כמה סימוכין, ואכמ"ל. ולגבי נוסח אר"צ (חלב) הקדום, שלא נמצא בו 'למשומדים', מ"מ יש להעיר בקצרה כי נזכר בו בפירוש: 'והנצרים (=נצרים)... כרגע יאבדו', וכבר התבאר לעיל פרק א שברכה זו נתקנה על 'בני תרבותו של ישו הנוצרי', וא"כ גם בנוסח אר"צ הקדום אין עיקר חסר מן הספר, כי 'משומדים' ו'נצרים' כמעט דבר אחד.

^מ ומכאן הערה, הרי חז"ל רצו שנקלל בתפילתנו את המשומדים, ואילו המשומדים עצמם לא חפצו בזה וכפו עלינו שינוי הנוסח. ומעתה מי שמתפלל בנוסח המצונזר, עושה חלילה רצון המשומדים הפך רצון חז"ל, וראוי ליתן על כך את הדעת.

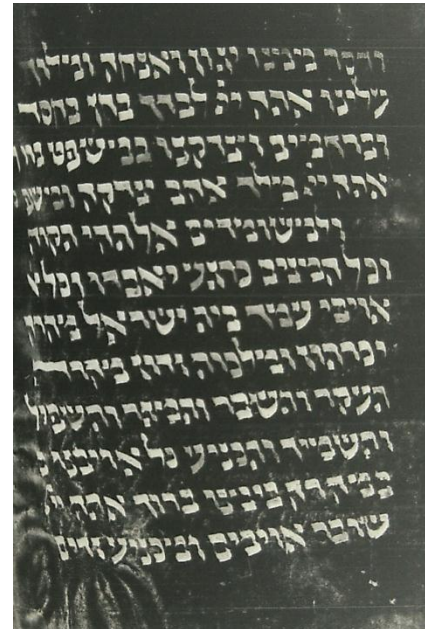
צילום 16

סידור כפא, דפוס קלעא, שנת תצ"ה

צילום 17

סידור פראג [כת"י פטרבורג סה"ל 69479] שנת רמ"א

צילום 18

סידור כת"י כמנהג צרפת, מאה י"ב

צילום 19

סידור פרובנס – מיוחס לספרד [כת"י פריס 590], מאה י"ג

צילום 20

סידור צרפתי [כת"י פריס 634] מאה י"ב-י"ג

פרק ד – שינויי צנזורה נוספים בברכת המינים, ובירור נוסח אשכנז המקורי

א) יש לדעת כי בכל הנוסחאות הישנות הגירסה היא 'ומלכות זדון מהרה תעקר', ולא 'ומלכות הרשעה' (כרווח היום בסידורי הספרדים), או 'והזדים' (כרווח בסידורי האשכנזים). וכן ניתן לראות בכל הצילומים המופיעים למעלה, הן מדפוסים ישנים והן מכתבי יד (למעט סידור כ"י הר"י צמח שמשום מה נשתרבו לו הנוסח 'ומלכות הרשעה'!).

וכן נמצא בתשעים ושמונת שרידי ברכת המינים מנוסח בבל הקדום (מזמן הגאונים בערך), אשר נתגלו בגניזה הקהירית, שכולם ללא יוצא מן הכלל גרסו 'ומלכות זדון מהרה תעקר', כמובא בספרו של אורי ארליך, תפילת העמידה של ימות החול, ירושלים תשע"ג, עמ' 166-167. ואף שני שרידים מנוסח ארץ ישראל הקדום (אשר מקורם ג"כ בגניזה), גרסו כמו כן 'ומלכות זדון מהרה תעקר בימינו', כמובא שם (יוצאים מן הכלל הם שמונה שרידים מנוסח א"י הקדום, אשר לא נזכר בהם שום לשון המכוונת נגד המלכות כלל, ומן הסתם אירעה בהם השמטה לסיבת מה, אולי מאימת המלכות¹²). וכבר כתב שם ארליך עמ' 169 כי שני השרידים האחרים הנ"ל מנוסח א"י – בהם נמצאת פסקת ומלכות זדון וכו' – הינם 'קדומים ביותר, וגם ארץ ישראלים טהורים, ואין להבין את הופעת פסקה זו בסידורים אלה כהשפעה של נוסח בבל'.

כמו כן כך היא הגירסה אצל כל הגאונים והראשונים כפי שמצאתי, ולא ידוע לי על אף אחד מהראשונים שגרס דבר מה שונה במקום 'מלכות זדון'. יעוין: סידור רע"ג (מהדור' גולדשמידט [מזה"ק] תשס"ה עמ' כה), סידור רס"ג (עמ' יח), סדר תפילה להרמב"ם (סוף אהבה), סידור רבינו שלמה ברבי נתן (עמ' טו), סידור חסידי אשכנז (עמ' קח), סידור ר"ש מגרמייזא (שם עמ' קיא), אור זרוע בשם ר"ח (הלכות תפילה סי' צ'), מחזור ויטרי (מהדור' גולדשמידט [אוצה"פ] עמ' קיג), פירוש התפילות לר"י בר יקר (עמ' מט), פירוש סידור התפילה לרוקח (עמ' שמב-שמג), פירוש הר"ד אבודרהם (מהדור' בראון [אור הספר] עמ' רכז), עץ חיים מלונדריש (ח"א עמ' צ), צדה לדרך (נדפס ב'מוריה' תשרי תשע"ג עמ' יט), ספר הנצחון¹³ (סי' שמח), וכן נמצא בדברי רבינו יחיאל מפריס (כמובא להלן אות ד).

וכן השתמר אצל כמה מרבני האחרונים (אשר יד הצנזורה בדבר זה¹⁴ לא הגיע אליהם). יעוין: מהרש"א (מגילה ו ע"ב ד"ה עקרון תעקר), סידור רבי שבתי סופר¹⁵ (מהדור' הרב ס"ץ עמ' 148), מגלה עמוקות (עה"ת ריש פרשת חקת), סידור הרמ"ק (בספר תפילה למשה, פרעמישלא תרנ"ב, דף צה ע"ב), סידור מהר"ח הכהן (מהדור' מנדלוביץ' [זכור"א] ירושלים תשס"ט), ספר באר הגולה למהר"ל מפראג (מכון י-ם עמ' תטו), ספר יערות דבש לר"י אייבשיץ¹⁶ (דרוש א בביאור ברכות תפילת י"ח), ספר לוח ארש לעיב"ץ (קרוב לסוף סי' קנט). וראה עוד לקמן (אות ד) בשם ספר שבט יהודה.

ב) עוד יש לדעת, לעניין הבקשה על איבוד האויבים שבברכה זו, מצד אחד ישנן הרבה נוסחאות ישנות שלא נזכר בהן בקשת איבוד האויבים כלל, כמו בסידור רס"ג ובנוסח התפילה להרמב"ם (וע"פ זה בנוסח תימן 'בלאדי', כגון תכלאל הר"ש שבזי – לעיל צילום 23), וכן בכל עשרת שרידי נוסח א"י הקדום מן הגניזה (כמובא בספרו של ארליך הנ"ל), ובעוד כשלושים ושלושה שרידי נוסח בבל הקדום מן הגניזה.

לעומת זאת, בשאר נוסחאות קדומות אשר כן נזכר בהן בקשת איבוד האויבים, הרי שבכולן ללא יוצא מן הכלל הבקשה מכוונת על איבוד אויבי עם ישראל, לא אויבי ה'¹⁷. ואמנם יש בזה שינויי לשון בין הנוסחאות השונות, כגון 'וכל אויבינו וכל שונאינו מהרה יכרתו' (ספרד), או 'וכל אויבי עמך [ישראל] מהרה יכרתו' (אשכנז).

¹² {ולדעתי נראה שהמשפט 'ומלכות זדון' נוסף בתקופה מאוחרת יותר, כנראה כשהציקה המלכות לישראל, וברוב א"י נשתמר הנוסח הקדום, כמו בכמה מקרים אחרים (כמו 'אל עליון קונה שמים וארץ' ועוד). והראיה שגם בנוסח בבל משפט זה כולו יש גורסים אותו מיד לאחר 'למשומדים אל תהי תקוה' (רס"ג, רשב"ן, רוב קטעי הגניזה ועוד), ויש הגורסים לאחר המשפטים על קללת המינים ואויבי ישראל (רוב ככל הנוסחאות שחוץ לגניזה, ומיעוט קטעי גניזה, גם כאלה שגורסים 'והנוצרים' כקטעים צג, קה), וזה מעיד על משניות הקטע. א"ג}.

¹³ ראה אודותיו לעיל פרק ב אות כז.

¹⁴ כמוסבר לקמן, וראה גם הערה הבאה.

¹⁵ אמנם בפתיחת הברכה הנוסח בסידור זה הוא 'ולמלשינים' (וכבר נכתב בהערה שם כי זהו נוסח מצונזר, והנוסח המקורי 'ולמשומדים'), ואעפ"כ נוסח 'מלכות זדון' נשאר על מקומו, הגם שבאופן כללי אף הוא היה לצנינים בעיניהם של הצנזורים, וכפי שיבואר. וראה בסמוך שהיו דעות שונות ושלבים שונים של הצנזורה.

¹⁶ ואמנם אף הוא נקב בשמה של ברכה זו 'ברכת ולמלשינים', וכבהערה הקודמת, ויבואר בסמוך.

¹⁷ {אם כי לאמיתו של דבר אין בזה כ"כ נפק"מ, שכבר כתב רש"י בפרשת בהעלותך (במדבר י, לה): 'משנאיך – אלו שונאי ישראל, שכל השונא את ישראל שונא את מי שאמר והיה העולם, שנאמר (תהלים פג, א) ומשנאיך נשאו ראש, ומי הם, על עמך יערימו סוד'. אך כמובן שלכתחילה יש לומר בדיוק את הנוסח שתיקנו חז"ל. א"ג}.

ורוב העדות), או 'וכל הגויים אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו' (נוסח איטליה המקורי), וכן ע"ז הדרך. מ"מ הצד השווה שבהם שכולם מבקשים על איבוד אויבי עם ישראל דווקא, ולא נזכר בשום נוסח ישן בקשה על איבוד אויבי ה', כפי שיראה המעיין בכל הראשונים המצויינים לעיל (אות א)²², ובכל צילומי הנוסחאות הישנות המוצגים לעיל (זולת כאמור תכלאל הר"ש שבזי המשמיט לגמרי משפט זה). וכן הוא בחמישים ותשעה שרידי נוסח בבל הקדמון שנמצאו בגניזה (וכן בסידור רבי שבתי סופר, מגלה עמוקות, סידור הרמ"ק, ספר באר הגולה למהר"ל, ספר לוח ארש ליעב"ץ, המצויינים לעיל אות א). וכן כתב הגרא"מ שך זצ"ל בספר מכתבים ומאמרים (ח"ה עמ' קסא) שנוסח 'וכל אויבי עמך' הוא המבורר יותר.

להלן יבואר היאך גם שני עניינים אלו – היינו בקשת 'ומלכות זדון מהרה תעקר', וכן בקשת איבוד אויבי עם ישראל – הכעיסה את בעלי הצנזורה, ומשום כך לקה נוסח הברכה (בסידורי הדפוס מהשנים המאוחרות יותר) בקיצוצים ושינויים נוספים, הכל בהתאם לדרישותיהם של צנזורי הזמן והמקום. להלן יפורט בע"ה.

ג) עתה אציג קיבוץ כמה נוסחאות ישנות ומקוריות (בלתי מצונזרות), ממקומות שונים במדינות צרפת, אשכנז ועוד (הדומות מאוד זו לזו), על מנת שנוכל לעמוד באופן ברור על השינויים שנעשו בדורות שלאחר מכן.

נוסח צרפת (ואנגליה הנגרר אחריו):

- 1) **מחזור ויטרי** (מהדור' גולדשמידט [אוצה"פ עמ' קיג]): 'ולמשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר, ותכניע כל אויבנו במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.
- 2) **עץ חיים מלונדריש** (ח"א עמ' צ): 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך בית ישראל מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר, ותכניע ותשפיל את כל אויבינו במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.
- 3) **סידור כת"י, צרפת מאה י"ב-י"ג** (לעיל צילום 20): 'ולמשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר, ותכניע כל אויבינו במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.
- 4) **סידור כת"י נוסף מצרפת, מאה י"ב** (לעיל צילום 18): 'ולמשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך בית ישראל מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותשפיל ותשמיד ותכניע כל אויבינו במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

נוסח אשכנז:

- 5) **הרוקח** (פירושו לסידור עמ' שמב): 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך מהרה יאבדו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכניע במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.
- 6) **סידור כת"י, אוסטרייך מאה ט"ו** (לעיל צילום 15): 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר, ותכניע כל אויבינו במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.
- 7) **סידור כת"י, פראג שנת רמ"א** (לעיל צילום 17): 'ולמשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכניע במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.
- 8) **סידור הנדפס בפראג שנת רע"ו** (העתקתי מסידור הרש"ס, כרך ב, עמ' שפט): 'ולמשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכניע במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

²² זולת סידור חסידי אשכנז, ר"ש מגרמיזא ור' יחיאל מפריס – הנזכרים לעיל, אשר אין מהם ראייה לענין זה, הואיל ולא פירטו כל נוסח הברכה.

ניתן להבחין במבנה קבוע (המורכב מכארבעה נדבכים) החוזר ונשנה בכל הנוסחאות הנ"ל. (1) בקשת [ו]למשומדים אל תהי תקוה וכל המינים כרגע יאבדו. (2) בקשה מיוחדת על איבוד אויבי ישראל וכל אויבי עמך [בית ישראל] מהרה יכרתו. (3) בקשה מיוחדת על עקירת מלכות הזדון, בנוסח הקבוע של 'ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר' (כשבסופה חזרו בנוסח צרפת ואנגליה [מס' 1-4] ובעד נוסח אחד מנוסח אשכנז [מס' 6] להזכיר שוב איבוד אויבינו). (4) נוסח התחימה הקבוע 'בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

(ד) ואמנם, כאמור לעיל, בסידורי הדפוס מהשנים המאוחרות יותר, התווספו בנוסח הברכה שינויים וקיצוצים שונים, הכל ע"פ דרגות שונות של חומר הצנוורה, בהתאם למנהג העת והמקום.

כבר דובר באריכות על שינוי תיבת 'למשומדים', ועל ההקפדה היתירה בעניינה, כנ"ל בפתיחת המאמר. ואכן נמצאו באמת סידורים ישנים, שזולת תיבת 'למשומדים' (אשר הומרה ב'למלשינים') לא נעשה שום שינוי נוסף בגוף הנוסח, כולל הבקשה על איבוד אויבי ישראל, וכן הבקשה על עקירת מלכות הזדון וכו', מכל אלו לא נפל דבר. כן נמצא למשל בסידור הנדפס בפראג רע"ט¹¹, וכן בסידור הנדפס בטורין רפ"ו, וכן בסידור הנדפס שי"ד (וכן הוא בסידור רבי שבתי סופר, ראה לעיל הערה נ).

לעומת זאת היו זמנים ומקומות אשר מעבר לתיבת 'למשומדים', ניכר שגם לגבי תיבת 'מינים' הסמוכה (וכל המינים כרגע יאבדו) היתה הקפדה, ואף היא צנוורה ושונה, וכפי שיובא בדוגמאות דלהלן.

בעיקר מוצאים אנו כי בקשת 'ומלכות זדון מהרה תעקר' העלתה את חמתם של הגויים, וכמובא בוויכוחו של רבינו יחיאל מפריס¹² (בסופו), עם אחד המשומדים בזה"ל: 'ועל אשר שאלת לקוראים בתפילה על מלכות זדון...'. וכן נמצא בספר שבט יהודה¹³ (השמד ה-ט) טרוניית המלך בזה"ל: 'אמר להם המלך, אי עניים וטפשים וזדונים, אשר אתם שואלים בתפילתכם ומלכות זדון מהרה תעקר, ואתם מתפללים על עצמכם...'. ובמקום אחר מוצאים אנו האשמה כפולה, גם על בקשת איבוד אויבי ישראל, וגם על בקשת עקירת מלכות הזדון, וכמו שהאשים המשומד פיטר ימ"ש, בוויכוחו עם רבי יום טוב ליפמן מילהויזן (כמובא בספר הנצחון סי' שמח) בזה"ל: 'ויותר על זה, שאתם מתפללים וכל אויבי עמך מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר...'. ויעוין עוד בספר לוח ארש (קרוב לסוף סי' קנט) להיעב"ץ, הרחבת הדיבור כמה בקשות אלו העלו חמתם של הגויים, והוא משתדל לשכך כעסם ולפייסם, ראה שם בהרחבה.

דברים אלו גרמו לשינויים מהותיים נוספים בגוף הנוסח (מלבד השינוי ב'למשומדים' ו'למינים'). הבקשה על איבוד אויבי ישראל הוסבה לבקשה על איבוד אויבי ה', ואילו הבקשה על איבוד מלכות הזדון נמחקה לגמרי.

להלן שתי דוגמאות:

(1) בסידור רבי הירץ¹⁴, נדפס בטיהינגן ש"ך: 'ולמלשינים אל תהי תקוה, וכלם כרגע יאבדו, וכל אויביך מהרה יכרתו, ותכניע אותם במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

(2) סידור 'תפלה מכל השנה' (אשכנז), נדפס במנטובה שכ"ב: 'ולמלשינים אל תהי תקוה, וכלם כרגע יאבדו, וכל אויביך מהרה יכרתו, ותכניעם במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

לפנינו שלושה שינויים מהותיים. (1) 'למשומדים' הוחלף ב'למלשינים', ונוסח 'וכל המינים כרגע יאבדו' הוחלף בנוסח סתום 'וכלם כרגע יאבדו'. (2) 'וכל אויבי עמך ישראל' הוחלף ב'וכל אויביך'. (3) 'ומלכות זדון' וכו' נשמט לגמרי.

בדוגמה הבאה, נוסח 'ומלכות זדון מהרה תעקר' הוחלף ל'והזדים מהרה תעקר' (מלבד השינוי ל'וכל אויביך'), כמופיע במחזור כמנהג אשכנזים הנדפס בונציה שנ"ט: 'ולמלשינים אל תהי תקוה, וכלם כרגע יאבדו, וכל אויביך מהרה יכרתו, והזדים מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכניעם במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

וישנם גם קיצוצים ושינויים מופלגים, כדוגמאות הבאות, אשר כמעט ולא נותר דבר מהנוסח המקורי.

¹¹ אצל אותו מדפיס שהדפיס את הסידור בשנת רע"ו (נזכר לעיל מס' 8), אז כנוסח המקורי 'למשומדים', ואילו כעבור כשלוש שנים – בהדפסה החוזרת של שנת רע"ט – נאלץ לשנות ל'למלשינים', אך זולת זה ללא כל שינוי נוסף.

¹² נדפס כמה פעמים בספר בפני עצמו בשם 'ויכוח רבינו יחיאל'. צורף גם ע"י י"ד אייזנשטיין לספרו 'אוצר ויכוחים' (ניו יורק תרפ"ב).

¹³ הופיע לראשונה בדור הב"י (אדריאנופול שי"ד).

¹⁴ ראה אודותיו לעיל פרק ג אות ה.

(1) סידור הנדפס בהנאו שע"ו: 'ולמלשינים אל תהי תקוה, וכלם כרגע יאבדו, ותכניעם במהרה בימינו, בא"י שובר מלשינים ומכניע זדים'.

(2) סידור משנת ת"נ בערך: 'ולמלשינים אל תהי תקוה, וכל עושי רשעה כרגע יאבדו, וכלם מהרה יכרתו ותכניעם במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

(ה) והנה מובא בשם הגר"א מוילנא קביעת נוסח ברכת המינים לפי דעתו, וטעמיו ונימוקיו עמו.

וכה כתב תלמידו ר' ישראל משקלוב¹¹: 'בברכת ולמלשינים היה אומר וכל הרשעה, ולא וכל המינים, כי זה אינו לשון הקודש, רק ע"ש גוי ששמו היה מיאני כופר, נקראים [עובדי] עבודה זרה מינים. כרגע יאבדו, ושייך שפיר יאבדו, דרשעה דסט"א הכל בפירודא'.

ועוד מופיע ב'דיוקים בנוסחי התפילה והברכות מהגר"א ז"ל¹²: 'וכל הרשעה כרגע וכו', ע"ש יתמו חטאים וכו', ולא לומר עושי רשעה, כי אין צדיק וכו'. וכל אויבך מהרה יכרתו והזדים מהרה וכו', כמו שכתוב בפ"ב דמגילה וכולל זדים עמהם'.

העולה מכלל הדברים, שנוסח 'וכל המינים כרגע יאבדו' שלל הגר"א מטעם שתיבת 'מינים' אינה לשון הקודש, רק על שם גוי. וכמו כן אין לומר 'וכל עושי רשעה מהרה יאבדו' (כדוגמת הסידור משנת ת"נ המצויין לעיל), מטעם דאדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא (קהלת ז כ), ועל כן בחר לומר 'וכל הרשעה כרגע יאבדו'. ואע"פ שרשעה לשון יחיד, שייך שפיר יאבדו (לשון רבים), 'דרשעה דסט"א הכל בפירודא'. ועוד בהמשך הברכה בחר בגירסת 'וכל אויבך מהרה יכרתו והזדים מהרה תעקר' (וכגירסה המצויינת לעיל בשם מחזור ונציה שנ"ט), מטעם האמור בגמרא דכולל זדים עמהם.

גם בספר חיי אדם (כלל כד, הלכות תפילה ס"ק יז) חיווה דעתו לגבי נוסח הברכה: 'ברכה י"ב ולמלשינים, אל יאמר ומלכות זדון, אלא והזדים מהרה תעקר, שהם האפיקורסים והמינים. ואל יאמר וכל עושי רשעה, אלא וכל הרשעה'.

הרי ששלל בפירוש נוסח 'ומלכות זדון מהרה תעקר', ולדעתו יש לומר 'והזדים מהרה תעקר' שהם האפיקורסים והמינים (והגר"א, כאמור, ג"כ הסכים לומר 'והזדים' מטעם שאמרו בגמרא דכולל זדים עמהם). וכמו כן הורה החיי אדם לומר 'וכל הרשעה' ולא 'וכל עושי רשעה', ומן הסתם טעמו ג"כ מעין סברת הגר"א, שאין צדיק וכו'.

ואכן עינינו הרואות כי בסידורי נוסח אשכנז מהזמנים האחרונים, נקבע נוסח הברכה תואם (כמעט) לדברי הגר"א (זולת תיבת 'יאבדו') והחיי אדם, כדלהלן: 'ולמלשינים אל תהי תקוה, וכל הרשעה כרגע תאבד (ואולם גירסת הגר"א 'יאבדו'), וכל אויבך מהרה יכרתו, והזדים מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכניע במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

ואולם יש להעיר כמה דברים. מה שכתב הר"י משקלוב בשם הגר"א כי תיבת 'מינים' אינה לשה"ק, צריך ביאור, הלא בתלמוד נקראת ברכה זו 'ברכת המינים' (וכנ"ל פרק א שזהו הנוסח המקורי בגמרא), וכך גרסו (בעצם נוסח התפילה) ראשוני אשכנז, צרפת ואנגליה: המחזור ויטרי, הרוקח, עץ חיים וכמצויין לעיל אות ג (ומלבד כן גרסו ג"כ הרע"ג, הרמב"ם, ר"ש מגרמיזא, אור זרוע בשם ר"ח, ר"י בן יקר, ר"ד אבודרהם, צדה לדרך, בעל ספר הנצחון, כמצויין לעיל אות א). וכך היא הגירסה המקורית בסידורי אשכנז מכתבי יד ודפוסים ראשונים ככל המובא לעיל¹³ (ואחר שהתברר שזהו הנוסח המקורי, יורשה לומר דממילא אין צורך לפלפל אם נכון לומר וכל עושי רשעה, או וכל הרשעה, כי כל זה אינו אלא דיון בנוסח מאוחר שנעשה רק מחמת אילוצי הגויים).

¹¹ מקורו בספר 'תוספת מעשה רב' (ירושלים תרנ"ו), קונטרס 'שיח אליהו' שם (מאת נכד לנכד הגר"א), דף כא ע"ד (הדברים מופיעים באותיות מרובעות, וכבר הודיע בעל שיח אליהו בסוף הקונטרס, כי כל מקום שנדפס באותיות מרובעות הוא מתוספות מעשה רב מכת"י ר"י משקלוב).

¹² נדפס כיום לפנינו בשו"ע מהדור' פרידמן, או"ח, לאחר סי' רמא (בסוף הספר עמ' תרלה).

¹³ שוב מצאתי לדברי ר"ד יצחקי, 'הבנת דברי הגר"א על דעת אומרים', ישורון, ה (תשנ"ט), עמ' תקלב, הערה 124, שאין ספק שלא יצאו דברים אלו מפי הגר"א, כי אין יתכן שהגר"א היה חולק על נוסח ברכת המינים של חז"ל, ועוד בנימוק מוזר כזה וכו', ואין להאמין שדבר שאינו מתוקן כזה יצא מפי הגר"א, אלא בודאי נשתקע הדבר ולא נאמר, ולכן לא מציינו נימוק זה בשאר המקורות המדברים על נוסח הגר"א בברכת המינים. וראה שם עוד כמה תמיהות על הנוסחאות הנ"ל המיוחסות לגר"א, שכולן נגד הראשונים והנוסחאות הישנות והמקוריות (וראה עוד ר"ד יצחקי, 'בעניין ניקוד מחיה המתים', בית אהרן וישראל, מו [ניסן-אדר תשנ"ג], עמ' קלח).

גם לשון 'וכל אויבך מהרה יכרתו' הנזכר אגב שיטפא בדברי הגר"א, ג"כ התברר שאינו אלא שינוי-צנזורה מאוחר, מאחר והגויים הקפידו על הנוסח המקורי (לבני אשכנז) בו נאמר 'וכל אויבי עמך [ישראל] מהרה יכרתו' וכדומה, כנזכר לעיל.

והעיקר, מה שכתב החיי אדם דאין לומר ומלכות זדון וכו', מן הסתם היה זה לפי שראה לפניו שתי נוסחאות, 'ומלכות זדון', או 'והזדים', וסבר להכריע שהעיקר כגירסת 'והזדים', ומטעם 'שהם האפיקורסים והמינים', והיה יותר נוח בעיניו שמן הסתם לזה כיוונו חז"ל בתקנתם. והוא הדין לדברי הגר"א, שכתב ג"כ לומר והזדים וכו', שמן הסתם נתכווין לבכר נוסח זה על פני נוסח 'ומלכות זדון', וטעמו ממה שאמרו בגמרא וכולל זדים עמהם.

אולם לאחר שנגלו לעינינו דברי כל הראשונים (ללא יוצא מן הכלל) שגרסו 'ומלכות זדון', וכן הוא בכל הסידורים הישנים, וכעת מתברר והולך שנוסח 'והזדים' אינו אלא שינוי מאוחר על מנת לפייס דעתם של צוררי ישראל, הרי שנודע כי אין כאן הכרעה בין שתי נוסחאות, אלא הכרעה בין הנוסח המקורי לבין נוסח מאוחר ומאוּלץ. ומן הסתם נוסח ברור וקבוע ('ומלכות זדון') החוזר ונשנה אצל כל הראשונים, ובכל הסידורים הישנים מכתבי יד ודפוסים ראשונים, ונמצא ג"כ אצל גדולי האחרונים, וככל המובא לעיל (אות א), בוודאי נוכל לומר כי הדבר עד לעצמו שזהו הנוסח המקורי שיצא מתחת ידם של חז"ל מתקני ברכה זו (ומה שאמרו בגמרא וכולל זדים עמהם, י"ל הרי חותמים ומכניע זדים⁸⁰).

ו) כללו של דבר, לפי הנוסח הרווח כיום ברוב סידורי נוסח אשכנז, רב המרחק בין כוונתם המקורית של חז"ל לבין הנוסח הנאמר בפועל. שכן ברכה זו נקראת בלשון חז"ל 'ברכת המינים', ופירשו הראשונים דהיינו בני תרבותו של ישו הנוצרי, והכוונה ל'משומדים' כמבואר בהרחבה לעיל, וכך אכן בכל נוסחאות אשכנז הישנות והמקורות הוזכרו גם 'משומדים' וגם 'מינים'; ואילו בנוסח אשכנז כיום הושמטו כליל שתי הזכרות אלו⁸¹ (ויש ליישב בדיעבד ע"פ דברי החיי אדם, ש'והזדים' כרגע יאבדו כולל 'מינים' ואפיקורסים⁸²). וכמו כן חסרות לגמרי הבקשות המפורטות על איבוד אויבי ישראל ועל איבוד מלכות הזדון (ואולי בדיעבד יש להעמיס ג"כ כל זה בלשון 'והזדים' כרגע יאבדו. ובכלל, עצם הבקשה על איבוד האויבים, מן הסתם אינה לעכובא, שהרי ברס"ג וברמב"ם ובנוסח א"י הקדום ובחלק משרידי נוסח בבל הקדום אינה מופיעה כלל וכו"ל [אות ב], אבל אולי אין להקיש מזה לנוסח אשכנז). עכ"פ המדקדקים החפצים בנוסחאות מקוריות ונאמנות, ושיהיה הכל לכתחילה על דעת חז"ל, מבלי שינויים מאוחרים אשר נעשו מחמת אילוצי הגויים בלבד, בוודאי ישישו להמיר

⁸⁰ {ובאמת בכל הנוסחאות העתיקות לא מוזכר בגוף הברכה 'זדים' אלא בנוסחאות המורחבות מאוד, כפרס, אר"צ ואר"צ ב. ועדיין אין מיושב כל כך היאך מקיימים דברי הגמרא וכולל זדים עמהם, שהרי זה רק בחתימה, וצ"ע. א"ג}.

⁸¹ וכבר הובא בפתיחת המאמר, מה שמסר הגר"א ל'שטיינמן זצ"ל'; 'שמעתי שהגר"ח (=מבריסק) עורר, שאחרי ששינו את נוסח ברכת המלשינים, ולא מזכרים שם למשומדים בנוסח הקדום, יתכן שחסר בעיקר מהות הברכה, דהרי מהות הברכה ניתקנה כנגדם, ואולי לא יוצאים ידי חובה'.

וכן הצטער בזה הרבה האדר"ת זצ"ל, עד כדי חשש שכפי נוסח הרווח הוי ברכה לבטלה. ואילו דבריו בספרו 'תפילת דוד' מהדור"ק (עמ' קסז הוצאת אהב"ש):

בברכת המינים צר לי מאוד כי אין אנו אומרים אותה כתיקונה, חז"ל תקנוה לומר ולמשומדים, כפי הכתוב בספרים הישנים, וכמו שנקראת ברכת המינים, והיא היא מינים או משומדים, שניהם יצאו מדת הישראלי. אבל כפי מה שעוותה המדפיסים, או המבקרים, לומר ולמלשינים, שזהו רק עבירה אחת מעבירות שבתורה, ואם שהמלשינים (כמובן בשקר ולאנסים כנודע) דינם כמומרים וכופרים, בכ"ז לא עליהם תיקנו חז"ל הברכה הזאת. ומאחר שאין אומרים אותה כתיקונה, יש לחוש הרבה לברכה לבטלה, שהרי בפתיחתה, וסמוך לחתימתה, וביותר בחתימתה, אנו משנים ממטבע שטבעה המתקנים חז"ל.

ובמהדור"ב (שם עמ' כז) כתב:

ולמלשינים, הנה הנוסחא האמיתית היא ולמינים, או למשומדים, כמש"כ בספרים ישנים, ורק ע"פ הביקורת נדפס ולמלשינים. ולכן צר לי מאוד זה כמה שנים, האיך יוצאים ידי חובת הברכה, מאחר שאין אומר אותה כתיקונה. ואף שהמלשין הרי הוא כמומר לכל דבריו, אבל מ"מ לא עליהם תיקנו הברכה, וא"כ אנו משנים נוסח הברכה, ואין יוצאים ידי חובה, כיון שבפתיחתה וכ"ש בחתימתה היא משונה ממה שטבעה.

אולם יש להעיר, ממה שכתב פעמיים כי נוסח החתימה משונה ממה שטבעה, ונראה קצת שחשב כי נוסח החתימה הנכון הוא 'מכניע מינים', כפי שראה כנראה אצל הספרדים בירושלים, וסבר שזה מתאים עם לשון 'ברכת המינים' כנזכר אצל חז"ל. אולם יעויין בדברים דלהלן, שבוודאי נוסח חז"ל וכל הקדמונים 'מכניע זדים', וכדאיתא נמי במגילה דכולל הזדים עם המינים וכו', ואילו 'מכניע מינים' אינו אלא נוסח מאוחר ובנימוקים דחויים, ראה להלן בהרחבה. וראה עוד בזה להר"ד יצחקי, לעיל הערה ט; ועוד להנ"ל, 'ליקוטי הערות בנוסח התפילה', בית אהרן וישראל, מב (אב-אלול תשנ"ב), עמ' קח, שהעיר ג"כ כמה פעמים, כי לפי הנוסח הרווח צ"ע אם לא הוי משנה ממטבע שטבעו חכמים.

⁸² {ודברי הח"א מוכרחים, שהרי בחתימה לא מזכירים לא מינים ולא משומדים אלא רק זדים, ועל כרחך שזדים כולל כל סוגי המינים והמשומדים. מ"מ ודאי לכתחילה יש להזכירם בפירוש ובפירוט כתקנת חז"ל (ועכ"פ מי שמאיוזה טעם לא מזכיר מינים ומשומדים, חייב לומר והזדים, כי אם ישנה רק קטע זה לומר ומלכות זדון נמצא שהפסיד את עיקר הברכה, ודוק). א"ג}.

הנוסח הרווח והמשובש בנוסח אשכנז המקורי הנאמן והאמיתי. וכיום כבר הרבה תלמידי חכמים ובקאים חזרו להתפלל, כידוע, בנוסח המתוקן, והדבר הולך ומתפשט ב"ה.

בנוגע לבחירת נוסח אשכנז המקורי, לעיל (אות ג) הצגתי רשימה של שמונה מקורות נוסח מאשכנז וצרפת, אשר באופן עקרוני די קרובים זה לזה, מלבד מעט שינויי לשון. ובכ"ז יש לשים דגש בעיקר על נוסח אשכנז (ולא צרפת), מאחר וכידוע נוסח אשכנז של היום הוא המשך מנהג אשכנז הקדום. מתוך ארבעת עדי נוסח אשכנז המובאים שם, נוסח סידורי פראג (כתב היד משנת רמ"א, והנדפס בשנת רע"ו) ונוסח הרוקח זהים כמעט לחלוטין, מלבד שבסידורי פראג הגירסה 'ולמשומדים', ואילו גירסת הרוקח 'למשומדים'.

כיום שלושה סידורי נוסח אשכנז הדפיסו ברכת המינים מתוקנת כנוסח פראג הנ"ל (עם 'ולמשומדים' ב-ו): סידור 'ווילנא' (ירושלים תשנ"ד), סידור 'כוונת הלב' (ב"ב תש"ע), סידור 'תפילה ברורה' (ב"ב תשנ"ז). ואילו בתדפיסי התפילות מאת 'מכון מורשת אשכנז' (ב"ב תש"ע) הדפיסו כנוסח הרוקח ('למשומדים' ללא ו).

פרק ה – בירור נוסח הספרדים המקורי

א) עתה אברר השינויים (מלבד תיבת 'למשומדים') שאירעו במרוצת השנים גם בנוסח הספרדים. לשם כך אציג תחילה קיבוץ כמה נוסחאות ספרדיות ישנות ומקוריות – בלתי מצונזרות (נוסח הרמב"ם אינו מייצג נוסח ספרד כידוע).

(1) **ר"ד אבודרהם** (מהדור' בראון [אור הספר] עמ' רכו): 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים^{טו} כרגע יאבדו, וכל אויבינו וכל שונאינו מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תכלה ותשבר ותכניע בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

(2) **סידור כת"י, ספרד שנת קט"ו** (לעיל צילום 12): 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים וכל המלשינים כרגע יאבדו, וכל אויבינו וכל מבקשי רעתנו מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תכלה תעקר תשבר ותכניע זדים במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

(3) **סידור כת"י, ספרד שנת רמ"ד** (לעיל צילום 13): 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים וכל המלשינים כרגע יאבדו, וכל אויבינו וכל שונאינו וכל מבקשי רעתנו מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תכלה ותשבר ותכניע במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

(4) **גליץ כת"י, ספרד מאה י"ד-ט"ו** (לעיל צילום 5): 'למשומדים [אל] תהי תקוה, [וכל] המינים וכל המלשינים כרגע יאבדו, [וכל] שונאינו מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר תכלה ותכניע במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

(5) **סידור כת"י, ספרד מאה ט"ו** (הועתק ע"י ד' גולדשמידט בספרו 'מחקרי תפילה ופיט' עמ' 291^{טו}): 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים והמלשינים כרגע יאבדו, וכל אויבינו וכל שונאינו מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכניע במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

(6) **סידור הנדפס בליסבון ר"נ** (לעיל צילום 11): 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים וכל המלשינים כרגע יאבדו, וכל אויבינו וכל שונאינו מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכלה ותכניע במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

(7) **סידור הנדפס בונציה רפ"ד** (לעיל צילום 8): 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים וכל המלשינים כרגע יאבדו, וכל אויבינו וכל שונאינו מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכלה ותכניע במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

והנה כמו בנוסחאות האשכנזים כך בנוסחאות הספרדים, ישנו מבנה קבוע (המורכב מכארבעה נדבכים), החוזר ונשנה בכל הנוסחאות הנ"ל. (1) בקשת 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים [וכל המלשינים] כרגע יאבדו'. (2) בקשה מיוחדת על איבוד אויבי ישראל, 'וכל אויבינו וכל שונאינו מהרה יכרתו', וכדומה. (3) בקשה

^{טו} {יתכן שגרס כאן גם 'וכל המלשינים', כמו כל שאר המקורות הספרדיים (כל הדפוסים) וכל ארבעת כתה"י שהובאו בהמשך, ועוד שישה כת"י שלא הובאו כאן), אלא שלא היה לו על זה תוספת ביאור לכך לא העתיקו. א"ג}.

^{טו} אולם גולדשמידט ציין שם, כי הברכה שהיתה כתובה בתחילה ביד הסופר הראשון, נמחקה כולה, ואח"כ חזרה והושלמה ע"י מישהו אחר בכתובה אחרת. מ"מ גם נוסח זה (שבכתיבה השנייה) הינו כנוסח המקורי ללא שינויי צנזורה.

מיוחדת על עקירת מלכות הזדון, בנוסח הקבוע של 'ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר'. (4) נוסח החתימה הקבוע 'בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

ואולם במרוצת השנים חלו שינויים גם בנוסח זה, בדיוק באותן נקודות שחלו שינויים בנוסח אשכנז (כמדובר לעיל), דהיינו תיבת 'למשומדים' הוחלפה, וכן הבקשה על איבוד אויבי ישראל ('וכל אויבינו וכל שונאינו מהרה יכרתו') הומרה בדרך כלל בלשון בקשה על איבוד אויבי ה' (או שינויים אחרים כדלהלן), וכן נוסח 'מלכות זדון מהרה תעקר' הוחלף בנוסחאות אחרות.

כבר במהדורה השנייה של סידור ונציה רפ"ד משנת ד"ש¹⁰, הננו מוצאים כמה שינויי צנזורה בברכת המינים, בזה הנוסח: 'לכופרים אל תהי תקוה, וכל המינים וכל המלשינים כרגע יאבדו, וכל אויבך וכל שונאיך מהרה יכרתו, ומלכות הרשעה מהרה תעקר ותשבר ותכלה ותכניעם במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

תיבת 'למשומדים' הומרה ב'לכופרים', ובקשת איבוד אויבי ישראל ('וכל אויבינו וכל שונאינו') הומרה בבקשת איבוד אויבי ה' ('וכל אויבך וכל שונאיך'). ונוסח הקבוע של 'ומלכות זדון' הומר ב'ומלכות הרשעה' (הגם שאינו מובן, מי שמקפיד על 'מלכות זדון' יתפייס ב'מלכות הרשעה'?! אבל כל נכנס לראשם של צנזורים נכרים. ועכ"פ בשלב הבא אכן הרגישו בזה הצנזורים עצמם, והכריחו לשנות גם נוסח זה של מלכות הרשעה, כפי שיובא מיד בסמוך).

בזמן מאוחר יותר, בסידור (ספרדי) הנדפס בונציה שנת שנ"ח עמ' שצט, הננו מוצאים נוסח הברכה דלהלן: 'למלשינים אל תהי תקוה, וכל הזדים כרגע יאבדו, וכל אויבך וכל שונאיך מהרה יכרתו, וכל עושי רשעה מהרה תעקר ותשבר ותכלם ותכניעם במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

אם נשים לב, נמצא שבנוסף להמרת תיבת 'למשומדים', גם תיבת 'מינים' הוחלפה (ממש כפי שאירע בנוסח אשכנז כנ"ל), וגם האפשרות 'כופרים' כבר לא מצאה חן בעיני מאן דהו, עד שהוצרכו למצוא נוסח חדש 'למלשינים'. והעיקר, שגם נוסח 'מלכות הרשעה' כבר לא הוסכם על דעתם של בני מלכות הרשעה, ולכן המציאו נוסח חדש: 'וכל עושי רשעה', ובזה כבר נתפייסה דעתם של עושי הרשעה.

יצוין כי בסידור ספרדי אחר, הנדפס בונציה באותה שנה (שנ"ח, עמ' כב), הנוסח לבקשת איבוד האויבים שונה לנוסח סתמי: 'וכל אויבים וכל שונאים מהרה יכרתו'. ואילו בסידור ספרדי הנדפס בונציה שנת שס"א, הבקשה על איבוד השונאים הושמטה כליל (אפילו לא בנוסח 'וכל אויבך וכל שונאיך', או 'וכל אויבים וכל שונאים').

בזמן מאוחר יותר, בסידור ספרדי הנדפס באמשטרדם תכ"א, נמצא הנוסח תואם כמעט לגמרי לנוסח סידור ונציה שנ"ח הנ"ל, אולם במקום 'וכל עושי רשעה' נדפס בו 'ומלכות רשעה' (מעין התיקון הישן בשלבים המוקדמים של הצנזורה המופיע בסידור ויניציאה ד"ש הנ"ל, הגורס ג"כ 'ומלכות הרשעה').

ואמנם בסידורי 'בית תפילה' (ספרדים) הנדפסים באמשטרדם תע"ב ובקושטנדינא תצ"ה¹¹, הנוסח מעורבב: 'למלשינים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל עושי רשעה מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר, ותכלם ותכניעם במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'.

הרי שהנוסח המקורי 'ומלכות זדון' עומד על מכונו, אך לעומת זאת בקשת איבוד האויבים חסרה, ובמקומה מופיע 'וכל עושי רשעה' (הנוסח אשר בסידורים אחרים היווה בעצם 'תיקון' לנוסח 'ומלכות זדון'). זאת מלבד הפתיחה ב'למלשינים', תמורת 'למשומדים', כמובן.

מסתבר שהנוסחאות השונות (כולל החדשות ו"המתקנות") הועתקו מהכא להתם ומהתם להכא, ובזה נוצרו חילופי נוסחאות רבים בין סידור לסידור, כי למקום אחד התגלגל נוסח זה, ולמקום שני נוסח אחר, וכן ע"ז הדרך. זאת מלבד הבדלי הצנזורה וחומרת הקפדתם, אשר השתנו ממקום למקום ומתקופה לתקופה.

ב) והנה בספר חמדת ימים¹² נאמרו כמה דברים בנוגע לנוסח ברכה זו. ובזה נבוא ג"כ לבידור נוסח חתימת הברכה למנהג הספרדים, אשר למן החמ"י ואילך התפשט הנוסח 'שובר אויבים ומכניע מינים' (תחת 'זדים'), דבר שלא היה מעולם. ויבואר בהרחבה בע"ה.

¹⁰ כלומר בשנת ד"ש חזרו והדפיסו בונציה שוב את הסידור שנדפס לראשונה בשנת רפ"ד.

¹¹ סידור מיוחד, בו הותחל לראשונה בין הספרדים להדפיס שם הוי"ה מלא ככתיבתו, ולא כפי שהיה נהוג עד אז ברוב ככל כתבי היד ודפוסים ישנים לכתוב שתי יודי"ן, והמו"ל שם התפאר במיוחד על חידוש זה (והוא אף קיבל על כך הסכמות גדולי דורו, כשביניהם ר' אפרים נבון בעל 'מחנה אפרים' ועוד).

¹² ראש השנה פ"ו, דף קלד ע"א, מהדור איזמיר תצ"א.

ומתוך מה שכתבנו, תבין ותשכיל כי נוסח ברכת המינים הכתוב בספרים, למלשינים אל תהי תקוה, וכל הזדים כרגע יאבדו, וכל אויביו וכל שונאיו מהרה יכרתו, וכל עושה רשעה מהרה תעקר ותשבר ותכלם וכו', הנה כל נוסח זה הוא הפך דעת תלמוד דידן, דאיך נמלא פינו לומר וכל עושה רשעה תעקר ותשבר, וקיי"ל חטאים תרדף רעה ולא חוטאים, ומי משלנו בדורות הללו אשר נמלט מעשות רשעה וזדון, אשר ימלא אל לבו לומר וכל הזדים כרגע יאבדו, ולחתום הברכה שובר אויבים ומכניע זדים. אשר על כן הנכון לומר כנוסח הכתוב בנוסחאות ישנות, למינים אל תהי תקוה, וכל אויבך וכל שונאך מהרה יכרתו, ומלכות הרשעה מהרה תעקר ותשבר ותכלם ותכניעם במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע מינים, ע"כ, והוא נוסח אמיתי על פי הש"ס, וכן קראוה ברכת המינים, ולפי נוסחתנו אין שם אבדון המינים בשום צד.

והנה מתוך דבריו מתבאר כי הנוסח השגור אשר היה לפניו – עליו כתב להשיג – הוא: 'למלשינים אל תהי תקוה, וכל הזדים כרגע יאבדו, וכל אויביו וכל שונאיו מהרה יכרתו, וכל עושה רשעה מהרה תעקר ותשבר ותכלם [ותכניעם במהרה בימינו], בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'^ט.

נוסח זה, אף הוא יש בו תערובת ישן בחדש, שכן נוסח 'וכל אויביו וכל שונאיו' הינו מקורי, כמבואר בהרחבה לעיל; ואילו 'למלשינים' (תחת למשומדים), וכן 'וכל הזדים' (תחת וכל המינים), וכן 'וכל עושה רשעה' (תחת ומלכות זדון), כל אלו שינויי נוסח שאירעו במרוצת השנים בעקבות אילוצי הצנזורה, כמבואר ג"כ בהרחבה לעיל.

עכ"פ על נוסח זה שהיה לפניו, טען בעל החמ"י, שמאחר ואין כיום מי שנמלט מעשות רשעה וזדון, היאך אפשר לבקש 'וכל הזדים כרגע יאבדו', 'וכל עושה רשעה תעקר', 'שובר אויבים ומכניע זדים', כי יש והדברים יהיו מכוונים כלפי האומר עצמו, אם דבק בו רבב ממעשי רשעה או זדון. טענה נוספת, מאחר שקראוה חז"ל ברכת המינים, הרי שלפי הנוסח הנ"ל אין שם אבדון המינים בשום צד.

ואולם לפי הנוסחאות המקוריות ובלתי מצונזרות (ככל הנ"ל) בטלו רוב טענותיו. כי הגירסה הנכונה 'וכל המינים' וכו' (והרי לך שם אבדון המינים); וכמו כן האמת היא 'ומלכות זדון מהרה תעקר', ואין שום בקשה לרעה על עושי רשעה (ורק בנוגע לנוסח החתימה האמת היא 'מכניע זדים', ולהלן נשוב לברור עניין זה). מחבר הספר חמ"י, אשר היה מאוחר בזמן (הספר התחבר סמוך לזמן הדפסתו בשנת תצ"א), לא ידע מאומה מכל הנוסחאות הישנות והאמיתיות בהן השתמשו כל הראשונים, וכל ראשוני האחרונים, כולל האר"י ובני חוגו, כהר"ח ויטאל, בנו הר"ש, ר"ח הכהן תלמיד הרח"ו, ר"א אזולאי, וכן עוד רבים מראשוני האחרונים כמובא בהרחבה לעיל (פרק ג), אך הוא כבר היה שייך לדור מאוחר בהרבה ולא ידע מאומה מכל זה.

ואמנם החמ"י עצמו כתב, דעל כן הנכון לומר כהנוסח הכתוב ב'נוסחאות ישנות' שהציג שם (והוא שונה בתכלית מכל הנוסחאות הישנות והאמיתיות שהובאו למעלה, ולוקה בעצמו בשינויי צנזורה מפורסמים, בהעדר 'למשומדים', וכן 'וכל אויבך וכל שונאך', וכן 'מלכות הרשעה', אשר כל אלו נוסחאות מאוחרות. גם חתימת 'מכניע מינים' נראה נוסח בדוי וכדלהלן). אך אין להתפעל מזה, כי כידוע בספר חמ"י החדש ישן והישן חדש, המאוחר מוקדם והמוקדם מאוחר (ולהלן נשוב עוד לדבריו).

על כן מי האיש החפץ בנוסחאות ישנות ונאמנות באמת, המקובלות על דעת הגאונים והראשונים וגדולי האחרונים והאר"י ז"ל, ונקיים מכל חשש ופקפק, ומכוונים אל האמת ואל עיקר תקנת חז"ל, ימצא מבוקשו בסידור ונציה רפ"ד המפורסם (למנהג הספרדים), כמובא לעיל, ויוסיף להתברר עוד לקמן בסמוך.

ג) נתבונן כעת בנוסח הברכה כפי שנקבע בסידורי הספרדים כיום:

למינים ולמלשינים (ויש גורסים למלשינים ולמינים) אל תהי תקוה, וכל הזדים כרגע יאבדו, וכל אויבך וכל שונאך מהרה יכרתו, ומלכות הרשעה מהרה תעקר ותשבר ותכלם ותכניעם (ויש מוסיפים ותשמידם) במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע מינים^ט (ויש גורסים זדים).

^ט מגוף דבריו מתברר שנוסח החתימה שהיה לפניו היה 'זדים', וכפי שכתב: 'ומי ימלא לבו לומר וכל הזדים כרגע יאבדו, ולחתום הברכה שובר אויבים ומכניע זדים'.

^ט נוסח זה בכללותו נקבע ע"פ סידורי בני עיראק (שנוסחם התפשט בדור האחרון אצל רוב הספרדים חוץ מיוצאי צפון אפריקה). וכבר מופיע כן אצל ר' עבדאללה סומך בשו"ת זבחי צדק החדשות (ח"ג סי' קנא): 'בברכת המינים צ"ל למינים ולמלשינים, ומלכות הרשעה מהרה תעקר, בא"י שובר אויבים ומכניע מינים'. וראה לעיל הערה ב.

והנה אם נשווה נוסח זה לנוסחאות המקוריות, הרי שבכמה דברים הוא קרוב קצת לאמת במידת מה. שכן שם הברכה בלשון חז"ל 'ברכת המינים' (כשהכוונה ל'משומדים' כמובא בראשונים), וגם תיבת 'מינים' מופיעה במפורש בנוסחאות המקוריות; והנה גם בנוסח המאוחר כיום עדיין מופיעה בו תיבת 'מינים'. והגם שתיבת 'משומדים' כיום חסרה, מ"מ בדיעבד מינים בוודאי כולל משומדים, וכמו שקראוה חז"ל 'ברכת המינים' וכוונתם ל'משומדים'.

וכמו כן הנוסח 'ומלכות הרשעה מהרה תעקר', אמנם אין זה ממש כנוסח המקורי 'ומלכות זדון', מ"מ הכוונה בתפילה זו על מלכות אדום (הנקראת גם רומי וצור), כיעויין בפירוש ר"י בר יקר, והיא עצמה מכונה בלשון חז"ל פעם 'מלכות זדון' ופעם 'מלכות הרשעה' ופעם 'מלכות חייבת', כמובא ג"כ בדברי הנ"ל (אולם בפירושו לעל הניסים, ח"ב עמ' ז, צידד ר"י בר יקר שמלכות הרשעה היינו מלכות יון ולא רומי, ע"ש). וא"כ אע"פ שכבר נשתנה הנוסח המקורי, מ"מ בדיעבד גם הנוסח המאוחר מכון לאותו עניין^א.

וכמו כן לעניין נוסח החתימה, יעויין לקמן (פרק ו) שהנוסח המקורי 'מכניע זדים', וא"כ החותמים כך כיום בוודאי עושים כראוי. ואף החותמים מכניע מינים, הגם שאמרו במגילה (יז ע"ב) כי יש לכלול הזדים בברכה זו, מ"מ בדיעבד מן הסתם ניתן לסמוך על מה שאומרים בגוף הברכה 'וכל הזדים כרגע יאבדו' (הגם שזה עצמו אינו אלא נוסח מאוחר, ובנוסחאות המקוריות אינו מופיע כלל).

ועכ"פ נוסח הבקשה על איבוד אויבי עם ישראל, אינו מופיע כלל בנוסחאות המאוחרות, רק כפי נוסח הצנוחה 'וכל אויביך וכל שונאיך', היינו כנגד אויבי ה'. אמנם כבר הובא לעיל (פרק ד אות ב), שהרס"ג והרמב"ם ועוד נוסחאות קדומות לא גרסו כלל את הבקשה על איבוד האויבים בשום נוסח, וא"כ כאמור שם מן הסתם אין זה מעכב.

א"כ מכל האמור נמצא שבדיעבד ניתן ליישב נוסח הספרדים כיום. ובכל זאת מן הסתם לכתחילה ראוי להתפלל כנוסח חז"ל והקדמונים, מבלי להזדקק לשום שינוי מאוחר, כ"ש כשנעשה מחמת אילוץ הגויים וכדומה.

על כן בבואנו לברור הנוסח (המקורי) הראוי ביותר לבני ספרד, מן הסתם ראוי לבכר נוסח סידור ונציה רפ"ד המפורסם (לעיל צילום 8), ומשני טעמים. האחד, עצם הדבר שהרח"ו בחר להגיה על פיו נוסחאות האר"י ז"ל, מלמד קצת על מידת תפוצתו של סידור זה, כי מן הסתם בחר בו לפי שהיה מפורסם, ויד כל אדם ממשמשת בו, ובכך יהיה פטור מלהאריך – כמו שציין בעצמו. וא"כ קרוב מאוד לומר שבאופן כללי זהו מנהג ספרד (המקורי) היותר רווח, אשר התפשט והתקבל בין בני הדור ההוא וגדולי. ואכן מדפוס זה נתגלגלו והשתלשלו כל הדפוסים הספרדיים שבימינו כיום. השני, מטעם נוסח האר"י עצמו (היינו ע"פ הרח"ו נאמן ביתו), וכפי המקובל כיום לייחס לסידור זה את הנוסחאות המוסכמות על דעת האר"י ז"ל (כל שהרח"ו לא העיר ולא הגיה כלום), וכמו שמתבאר ועולה מגוף דברי הרח"ו^ב.

וא"כ כפי המובא לעיל זהו נוסח הברכה בסידור הנזכר: 'למשומדים אל תהי תקוה, וכל המינים וכל המלשינים כרגע יאבדו, וכל אויבינו וכל שונאינו מהרה יכרתו, ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכלה ותכניעם במהרה בימינו, בא"י שובר אויבים ומכניע זדים'. וזהו כאמור הנוסח המקורי הראוי לבני ספרד.

אולם עדיין יש להעיר דבר מה בנוגע לריהטת הלשון. כי כפי הנראה אינו מיושב נוסח הסיום: 'ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכלה ותכניעם במהרה בימינו', שכן לשונות יחיד ('תעקר ותשבר ותכלה') ולשון רבים ('ותכניעם') משמשות בו בערבוביה; שהרי בפשטות הכל חוזר על מלכות הזדון, וא"כ כשם שנכון לומר כלפיה 'תעקר ותשבר ותכלה', כך ראוי מן הסתם לומר ג"כ 'ותכניע', ולא תכניעם. ואכן המעיין בכל שאר הנוסחאות הספרדיות שברשימה הנ"ל (אות א), ימצא בכולן גירסה מתוקנת היטב, וכל הביטויים הללו מופיעים רק בלשונות יחיד ללא יוצא מן הכלל, חוץ מנוסח סידור ונציה רפ"ד המדובר.

ואולם המעיין ברשימת נוסחאות האשכנזיות שהצגתי לעיל (פרק ד אות ג), ימצא ג"כ מחד גיסא לשונות יחיד (כשבריהטת הלשון משמע שחוזר על מלכות הזדון כאמור), ולאידך גיסא ישנן גם גירסאות שאחר הנוסח

^א וכתב בספר כף החיים (במהדורה הישנה סוף חלק ב בהשמות, ובמהדורה החדשה נדפס במקומו ס' ק"ח אות ה): 'בחסד לאלפים כתב דיש לומר ומלכות הרשעה מהרה וכו', מיהו בסידור הרש"ש ז"ל כתוב לאמר ומלכות הזדון מהרה תעקר וכו', וכן נראה לאחד בחלום שכן צריך לומר ומלכות הזדון מהרה וכו', עכ"ד (ונודע שהוא עצמו בעל החלום, ראה בספר דרשותיו 'ישמח ישראל' ירושלים תשמ"ט במבוא עמ' 8). והנה מה שכתב מלכות הזדון בתוספת ה"א, מן הסתם לאו דווקא, ובסידור הרש"ש כת"י היר"א מופיע מלכות זדון ללא ה"א, וכן הוא בכל הראשונים ובכל הנוסחאות הישנות ובסידור ונציה רפ"ד עליו סמך הרח"ו להודיע נוסח האר"י.

^ב וכבר הדפיס נוסח זה בסידור האר"י ז"ל 'תפילת חיים' (תשס"ד), המבוסס על נוסח ספרד הנ"ל עם הגהות האר"י ז"ל.

ומלכות זדון מהרה תעקך ותשבר ותמגר, נוסף 'ותכניע כל אויביו', וכיוצא בזה. הוי אומר שרק תיבות 'תעקך ותשבר ותמגר' חוזרות על מלכות הזדון, ואילו תיבת 'ותכניע' הינה בפני עצמה מחוברת להמשך 'כל אויביו'.

ואכן בפירוש ר"י בר יקר (עמ' מט) נאמר: 'ולכך אמר ג' קללות, תעקך ותשבר ותמגר – למלכות זדון, שהוא אדום (והוא ל') [והוא ליה] שלישי למלכות, וקשה מכולם'. ומכלל דבריו שם מבואר, ש'שלישי למלכות' היינו לחלום נבוכדנצר המובא בדניאל (פרק ב), ומלכות אדום היא כנגד 'שקוהי די פרזל' שראה נבוכדנצר, וזהו הברזל הקשה מכולם (אולם צריך עיון, שכן בפירוש מבואר בדניאל שם [פסוק מ] 'ומלכו רביעיא תהוא תקיפה כפרזלא', ואילו לדברי ר"י בר יקר היא מלכות השלישית. ואולי כוונתו מלכות השלישית שמנבוכדנצר ואילך, ועדיין צריך ביאור).

עכ"פ לפי זה אולי יש מקום ליישב ג"כ גירסת הסידור ונציה רפ"ד, שכנגד מלכות הזדון (השלישית כדעת ר"י בר יקר) אומרים שלושת הלשונות 'תעקך ותשבר ותכלה', ואילו תיבת 'ותכניעם' עומדת בפני עצמה, וחוזרת בדבר כללי על כל סוגי האויבים המוזכרים בברכה זו.

אולם יש לדחות, דבשלמא מי שחזר ומפרש בהדיא 'ותכניע כל אויביו' וכיו"ב, הרי שריהטת הלשון מיושבת, ואפשר בקל לחלק ולומר כי תיבות 'תעקך ותשבר ותמגר' נמשכות למלכות הזדון שלפניהן, ואילו תיבת 'ותכניע' מחוברת ל'כל אויביו' שלאחריה. ובאמת בהמשך דברי ר"י בר יקר שם (עמ' נ) גרס בפירוש 'ותכניע כל אויביו', ואתי שפיר. אבל בנוסח הסתום 'תעקך ותשבר ותמגר ותכניעם' כמו בסידור ונציה הנ"ל, קשה מאוד לפרש כאמור, וניתן לומר שעיקר חסר מן הספר, כלומר השלמת הלשון 'כל אויביו', על מנת שיהיה לזה פשר.

ובאמת בכל הנוסחאות המובאות למעלה (אשכנזיות וספרדיות כאחד) שלא חזרו לגרוס 'כל אויביו' וכדומה, הרי שכל הקללות נאמרות שם בלשון יחיד בלבד, ובפשטות הכל חוזר על מלכות הזדון, ורק סידור ונציה הנ"ל יחיד בזה ואין לו חבר.

שוב נודע לי מפי ידידי הבקי ר' אהרן גבאי שליט"א, כי אחר בדיקתם של עוד סידורים ספרדיים כתבי יד (בנוסף על המוזכרים במאמרי זה), הגם שברובם (כעשרה) נמצאה הגירסה 'ותכניע', מ"מ אכן בכמה טפסים מועטים נמצאה ג"כ גירסת 'ותכניעם'²⁷. ומ"מ למיעוט דעתי אדרבה היא הנותנת, שכן עינינו רואות שהרוב הגדול מתוך הסידורים הללו²⁸ (בנוסף על שאר הנוסחאות שהוזכרו במאמר) גורסים 'ותכניע', והיא הגירסה המיושבת בריהטת הלשון, וא"כ מן הסתם יש למסור מעטים ביד רבים, והנוסחה הרווחת ברוב ככל הסידורים הישנים – והמחוזרת יותר – היא העיקר.

והנה ברשימת הנוסחאות לעיל (תחילת פרק ח – מס' 6) הובאה גירסת סידור ליסבון ר"נ, אשר כל נוסח הברכה שבו תואם לגמרי לנוסח סידור ונציה רפ"ד, זולת אות זו בלבד (מ"ס סופית שב'ותכניעם') שאינה מופיעה בסידור ליסבון, רק 'ותכניע'. ואמנם הנה זה נמצא עותק נוסף מהסידור הלז, אשר בו מופיע גירסת 'ותכניעם', ממש כבסידור ונציה רפ"ד. אחר ההתבוננות מתברר כי שני העותקים מסידור ליסבון הינם בעצם שתי מהדורות שונות של הסידור, באופן שבמהדורה הראשונה נדפס 'ותכניעם', ובמהדורה השנייה תוקן לנוסח 'ותכניע'. ניתן לקבוע בוודאות כי גירסת 'ותכניע' היא מהמהדורה השנייה המתוקנת, ולא ההפך, שכן המתבונן יבחין באופן כללי כי חזונו של עותק זה (נכנהו לצורך העניין 'מהדורת ותכניע') מוכחת עליו שהוא מהדורה מתוקנת ומשופרת יותר מהעותק האחר (נכנהו לצורך העניין 'מהדורת ותכניעם') כדרכן של מהדורות שניות ומתוקנות. רק בעמוד של ברכת המינים (בצילומים שלפנינו) ניתן להבחין בכמה שיפורים ותיקונים ב'מהדורת ותכניע' על פני 'מהדורת ותכניעם'. ב'מהדורת ותכניעם' שכחו להבליט את המילה הפותחת של ברכת תשכון, ואילו ב'מהדורת ותכניע' היא הובלטה כראוי. ב'מהדורת ותכניעם' נשמטו אחר ברכת הצדיקים הנקודתיים הנהוגות בסיום הברכה, ואילו ב'מהדורת ותכניע' הנקודות הושבו על כנן. ב'מהדורת ותכניעם' מופיע 'השיבה שופטינו' (כתיב מלא, שלא כדרך המקרא בכל המקומות 'שפטים' חסר), ואילו ב'מהדורת ותכניע' תוקן ל'השיבה שפטינו' (כתיב חסר כראוי). ב'מהדורת ותכניעם' האותיות בלתי חדות, ועיצוב התיבות מפורז ומרושל מעט (יובחן היטב למשל בתיבות 'מהרה אתה ה' לבדך', וכן בתיבות 'ועל גרי הצדק ועלינו יהמו נא רחמך'.

²⁷ {ומהם קטע הגניזה הספרדי המסומן אצל ארליך כאות צ. ושם גם גורס 'ותכלם', וכן בקטע הספרדי אות פב שם 'ותכלם ותכניע'! ורק באות תסח 'ותכניע', ואין 'ותכלה'. וכן בחמישה סידורים שהביא ארליך במאמרו באנגלית. אך בשניים מהם 'וכל אויבין וכל שונאין', ובשלישי 'לכופרים אל תהי', וברביעי נוסף 'ותשפילם' וכן 'ותמגר', ובחמישי נוסף 'ותאבדם', וצ"ע. ומ"מ העיקר ותכלם, כי אם לא יש כאן כפל לשון של מהרה, וגם ל"ש ותכניע אחרי ותכלה, ומכאן שצ"ל ותכלה בלשון יחיד ככל הסידורים הישנים ולא בלשון רבים, ודוק. א"ג}.

²⁸ {ארבעה כתי' שהביא ארליך במאמרו באנגלית, ועוד הנ"ל שהובאו למעלה, ועוד קטע הגניזה הספרדי המסומן אצל ארליך כאות תסח. א"ג}.

אומר לסיכום: אכן אין לנו אלא ארבע לשונות (וכסידור ונציה), ועכ"פ הנוסח הרהוט המופיע ברוב ככל נוסחאות ספרד המקוריות הוא 'תעקר ותשבר ותכלה ותכניע', הכל בלשון יחיד, ומסתבר שכך ראוי לומר¹⁷.

פרק ו – בירור נוסח חתימת הברכה למנהג הספרדים 'מכניע מינים' או 'מכניע זדים'

(א) נחזור לעניין חתימת 'מכניע מינים' שהזכיר (המציא?) החמדת ימים, כמובא לעיל (פרק ה אות ב).

והנה עד שתמה שם כי לפי הנוסח הראשון שהזכיר אין אברון המינים בשום צד, ואילו בגמרא קראוה ברכת המינים, הרי שעל הנוסח השני שהביא (עם חתימת 'מכניע מינים') קשה כיוצא בזה ממקום אחר, שהרי נאמר במגילה (יז ע"ב) בנוגע לברכת המינים: 'וכיון שנעשה דין מן הרשעים, כלו הפושעים, וכולל זדים עמהם' (בדק"ס שם מופיעה הגירסה המקורית לפני שינויי הצנזורה: 'וכיון שנעשה דין ברשעים, כלו המינים, וכולל הזדים עם המינים'). וא"כ הרי שלפי נוסח החמ"י לא נזכר שם זדים בשום צד. וכבר הקשו כן האחרונים על דבריו, יעויין בספר שערי תפילה לר"י רקח (דיני תפילת יח אות ט).

הערה אחרת, בסגנון בוטה משהו, העיר מו"ל החמ"י עצמו (לדבריו ע"פ כת"י ישן ממחבר בלתי ידוע) ר' ישראל יעקב אלגאזי – בספרו נאות יעקב (מענה לשון, ערך זדים): 'זדים כינוי למינים, כדאמרין בפ"ב דמגילה וכולל זדים עמהם וכו', ולפי זה אין טעם למתחכמים להגיה בברכת המינים לחתום שובר אויבים ומכניע מינים, דהא זדים נמי היינו מינים'. כלומר להבנתו מינים וזדים היינו הך, ואין טעם 'להתחכם' ולהחליף ביניהם (ובמקום אחר הוסיף רי"י אלגאזי לחלוק על נוסח 'מכניע מינים' שבחמ"י, ובנימוק אחר, יובא להלן).

והעיקר, עד שאנו דנים בארוכה בנוסח ברכה זו ע"פ הראשונים וכתבי יד ודפוסים ישנים, הרי שלעניין חתימת 'מכניע זדים' יש לפנינו דברים מפורשים בחז"ל עצמם (מלבד הראשונים והנוסחאות הישנות ג"כ) שהנוסח הוא 'מכניע זדים'. וכבר העיר על כך הר"ח פאלאג'י בספרו רוח חיים (או"ח סי' קיח אות ב), ודחה דברי החמ"י בעניין חתימת 'מכניע מינים' בשתי ידיים, וקיים הגירסה המקורית והאמיתית 'מכניע זדים', יעו"ש באורך. ויעויין עוד לר"י רקח בשערי תפילה (הנ"ל), ומה שציינן בזה לעוד ספרי האחרונים שכבר עמדו בכל זה.

ואלו דברי הירושלמי ברכות (פ"ב ה"ד, יז ע"א מהדרו' וילנא): 'ותני עלה כולל של מינים ושל רשעים במכניע זדים, ושל גרים ושל זקנים במבטח לצדיקים, ושל דוד בבונה ירושלים'¹⁸. ועוד שם (פ"ה ה"ג, מ ע"א): 'לכל אין

¹⁷ ואפשר להוסיף עוד, ע"פ מה שהובא לעיל בשם הר"י בר יקר, דג' קללות תעקר ותשבר ותמגר הן כנגד מלכות אדום שהיא שלישית למלכות, ואח"כ אומרים בנפרד ותכניע כל אויבינו, והקשיתי לעיל שבפסוק מבואר כי מלכות אדום הינה הרביעית למלכות, ויישבתי בדוחק. אבל ע"פ האמור, שלפי שאר הגירסאות כל ד' הקללות מכוונות כנגד מלכות אדום, כולל תיבת ותכניע, הרי שלפי זה העניין מיושב היטב כפשוטו של מקרא, שכן מלכות אדום זו הינה המלכות הרביעית, ועל כן יש לנקוט בד' לשונות דווקא, ואתי שפיר טפי. אחר כך מצאתי בסידור רש"ס (כרך ב עמ' ת הערה 12), שהקשו ג"כ על דברי ר"י בר יקר הנ"ל – במה שכתב כי מלכות אדום היא שלישית למלכות, וכתבו דהיותר נראה שצריך לתקן בדבריו: 'ארבע קללות, תעקר, תשבר, ותמגר, ותכניע, למלכות דודן, שהוא אדום, והוא רביעי למלכות וקשה מכולם'. ברם יש להעיר, כי מהמשך דברי ר"י בר יקר שם מבואר בפירוש שגור 'ותכניע כל אויבינו', כמובא במאמרי למעלה, ולפי זה נראה דלא תיכון ההגהה הנזכרת.

¹⁸ ואמנם יש להעיר, כי המעיין בתחילת הסוגיה שם, עם פירוש הפני משה, יווכח שלנוסח הירושלמי ישנו שינוי מהותי בסגנון ה"ח ברכות מהמקובל בידנו (ע"פ הראשונים ושאר נוסחאות ישנות ונאמנות); היינו לדעת הירושלמי יש להזכיר בכל ברכה בקשה על העתיד כשם שעשית עמנו לשעבר. כגון: 'חננו דעה חננתנו דעה', 'רצה תשובתנו רצית תשובתנו', 'סלח לנו סלחת לנו', 'גאלנו גאלתנו', וכן בשאר הברכות, וזה לא נוהג אצלנו. ואמנם שתי תשובות בדבר. אחת, בפירוש הר"ש סיריליא על הירושלמי שם ביאר באופן אחר, שזהו רק פירוש לנוסח הברכות, כגון חננו דעה חננתנו דעה, כלומר אנו מתפללים לפניך שתחננו דעת, לפי שידענו שבידך הדבר, כי ברוך אתה החונן דעת עד עכשיו, וכן ע"ז הדרך. וכמו כן א' אורליך בספרו 'תפילת העמידה של ימות החול' (ירושלים תשע"ג, מבוא, עמ' 23), פסק ופירש הירושלמי אחרת לגמרי, דהיינו אחר שעשית עמנו כך וכך הוסף עוד לעשות עמנו עניין אחר, וזהו: חננו דעה, חננתנו דעה רצה תשובתנו, רצית תשובתנו סלח לנו, וכן ע"ז הדרך. ולפי פירושים אלו הרי שלא נמצאו שינויי נוסח מהותיים בין הירושלמי לנוסח שבידנו. ובאמת הלב נוטה לקבל הפירושים האחרים שלא כפירוש הפני משה, מאחר וכבר נמצאו בגניזה הקהירית שרידי נוסח ארץ ישראל הקדום, וכמו שהאריך ארליך, ומוכח שעיקרם על פי מנהגי הירושלמי, וכמו שלמשל יש בהם 18 ברכות ולא 19 – באופן שברכת ירושלים וברכת צמח דוד ממוזגות לברכה אחת – שזוהי שיטת הירושלמי, כמו שהוכיח בפירוש מבעל ספר חרדים (פ"ב ה"ד, דף יז ע"א מהדרו' וילנא, ד"ה צדקנו בנה ביתך ושמע), ובפירוש מראה הפנים (שם), וכאמור כך באמת נמצא בשרידי נוסח א"י הקדום מהגניזה; ואילו סגנון בקשה על העתיד כשם שעשית לשעבר – כפירושו של הפני משה – כגון, חננו דעה חננתנו דעה, רצה תשובתנו רצית תשובתנו, אין להם כל זכר בשרידיהם הנ"ל. ועוד, אף לפי פירושו של הפני משה לעניין נוסח גוף הברכות, מ"מ לעניין נוסח החתימות עינינו רואות כי שווה נוסח הירושלמי כמעט בכל לנוסח שלנו, וכמו שמוזכר שם 'האל הקדוש', 'חונן הדעת', 'גואל ישראל', 'רופא חולים' (בשונה קצת משלנו), 'מברך השנים', 'מקבץ נדחי ישראל', 'מכניע זדים', 'מבטח לצדיקים', 'בונה ירושלים' (ועוד מוזכרת שם בפ"ד ה"ג חתימת 'שומע תפלה', ובפ"ה ה"ג מוזכרת חתימת 'מחיה המתים'). וא"כ מאחר ובנוסח החתימות שווים (כמעט לגמרי) המנהגים בזה, מוכח שכך נקבע והתקבל בכל ישראל עוד מימי חז"ל באין שינוי, וא"כ נוסח 'מכניע זדים' המוזכר שם אינו שונה מאומה. וכך הוא באמת בכל הספרים שבעולם קודם החמ"י כמו שיובא בהמשך.

מחזירין אותו, חוץ ממי שלא אמר מחיה המתים, ומכניע זדים, ובונה ירושלים, אני אומר מין הוא. שמואל הקטן עבר קומי תיבותא (=לפני התיבה), ואשגר מכניע זדים (=השמיטה בשגרת הלשון במרוצה), בסופה שרי משקיף עליהון (=לבסוף התחיל מחשב עליה לזכרה), אמרין ליה לא שיערו חכמים כך. ובילקוט שמעוני (ש"א סי' פ): 'חנה היתה מתפללת י"ח ברכות, רמה קרני בה' מגן אברהם, ה' ממית ומחיה מחיה המתים... ורשעים בחשך ידמו מכניע זדים'. ועוד בילקוט (אסתר סי' תתרנד): 'ולמלך אין שוה להניחם... אומרים בתפלתם מכניע זדים, ואומרים שאנו זדים'.

ובבית יוסף (או"ח ריש סי' קיב) כתב:

כתוב בשבלי הלקט (תפילה סי' יח), מצאתי אגדה, מאי על הסדר, זה סדר עולם, שכך מצינו י"ח ברכות של תפילה היו מתוקנות זו אחר זו, כיון שבאו אנשי כנסת הגדולה כללום ותקנום כסדרן. כשניצל אברהם מאור כשדים פתחו מלאכי השרת ואמרו מגן אברהם, כשנעקד יצחק אמרו מחיה המתים, כשבא יעקב ופגע בשערי רחמים והקדיש שמו של הקב"ה אמרו האל הקדוש... כשטבעו המצרים בים סוף אמרו שובר אויבים ומכניע זדים.

וא"כ הרי שנוסח 'מכניע זדים' מקובל וידוע בפי חז"ל בירושלמי ובמדרשים. ולפי האמור במדרש המובא בשבלי הלקט, נוסח זה יסדוהו מלאכי השרת, וכך היה מתוקן מאז ומתמיד, והשתלשל ובא בפי כל רבותינו, וכך היה במשך כל הדורות ללא יוצא מן הכלל כמתבאר והולך.

ויעויין גם בכל נוסחאות התפילה שבדברי הראשונים הנזכרים (או המצויינים) לכל אורך ורחב מאמרי זה, ובכל הצילומים וההעתקות מנוסחאות ישנות שהוזכרו לעיל (ובעוד רבים שלא הובאו כאן), והנה בכל המקומות הגירסה 'מכניע זדים' ללא יוצא מן הכלל, וכך הוא בכל הסידורים הישנים כתבי יד ודפוסים ראשונים מכל הנוסחאות שבעולם^{ע"ה}.

וצדקו בזה דברי ר' דוד סטבון בספר עלי הדס (עמ' 139):

אין לנוסח ומכניע מינים שום מקור בדברי רבותינו הגאונים והראשונים (וק"ו בדברי חז"ל), וע"פ מה שידוע לנו היום המקור הראשון לנוסח זה הוא ספר חמ"י הנודע, שיצא לאור לפני מאתיים שמונים שנה בשנת תצ"א... אבל הדבר ברור שהמנהג הקדמון בכל כלל ישראל הוא לחתום ומכניע זדים, כי לפני תקופה זו אין קיום ומציאות לנוסח ומכניע מינים, ולא תמצא בשום סידור קדמון חתימה זו.

ואמנם היה איזה ספק גירסה ('מכניע מינים') בדברי הר"ש ויטאל בן הרח"ו, אשר כבר התברר ג"כ שאינו אמת, כיעויין בדברי הגרי"מ הלל^{ע"ט} ובספר תפילת חיים (עמ' עז).

ולעצם טענת החמ"י על נוסח חתימת מכניע זדים, ש'מי משלנו בדורות אלו אשר נמלט מעשות רשעה וזדון וימלא לבו לומר מכניע זדים', כל בר דעת מבין שאין לשנות נוסח המקובל מחז"ל מכח קושיות בעלמא^פ. ובפרט שהתשובה פשוטה, כי לפי הנוסחאות המקוריות והאמיתיות (הבלתי מצונזרות), הדבר ברור ומובן מגוף נוסח הברכה שאין המדובר כי אם רק על המשומדים והמינים מומרי הדת, וכן על שאר אויבי ושונאי ישראל בני מלכות הזדון, עליהם חוזר נוסח החתימה 'מכניע זדים', ואין ממש בחששו של החמ"י בעניין זה (ויעויין עוד להרח"ח פאלאג'י ברוח חיים הנ"ל ביאור באופן אחר).

^{ע"ה} וראה גם לעיל הערה יח.

^{ע"ט} לעיל הערה יד.

^פ יצוין, כי אין זו הפעם היחידה בה החמ"י שלח ידו בקלות לשנות ולעשות כרצונו בנוסחאות המפורשות בחז"ל ע"פ טענות קלושות. יעויין בברכות (ז' ע"א): 'רבא בתר צלותיה אמר הכי, אלקי עד שלא נוצרתי איני כדאי, ועכשיו שנוצרתי כאילו לא נוצרתי, עפר אני בחיי ק"ו במיתתי, הרי אני לפניך ככלי מלא בושה וכלימה. יהי רצון מלפניך ה' אלקי שלא אחטא עוד, ומה שחטאתי לפניך מרק ברחמיך הרבים, אבל לא ע"י יסורין וחלאים רעים. והיינו וידוי דרב המנונא זוטי ביומי דכיפורי'. וכיו"ב מופיע ג"כ ביומא (פז ע"ב). ובמחזור אהלי יעקב (ערבית ליל כיפור דף לד ע"ב) כתב כי נוסח זה מובא בתפילת יום כיפור בסידור רע"ג, ברמב"ם, ברוקח, ברד"א ובשאר ראשונים. ואולם הנה זה כתב החמ"י (יו"ה כ"פ ג, דף קפח ע"א מהדור' איזמיר תצ"א) בזה"ל: 'ושוב אחרי כן ישלים תפילתו ויאמר אלקי עד שלא נוצרתי וכו'. וביה רצון שלא אחטא, יוסיף קודם זה הנוסח, וצריך הייתי לומר שוב לא אעשה, לולי כי יגורתי מהיצר הרע כי הוא מאש ואני בשר ודם ולא אוכל לו, ואז אהיה מוסיף על חטאתי פשע, אבל יהי רצון מלפניך ה' אלקי ואלקי אבותי שלא אחטא וכו'. וכן כתוב בספרים ישנים, והנאני הדבר, יען לפי הנוסח שלנו אין קשר לדברינו'. והדברים תמוהים, כי מי יכול לומר על נוסח רבא ורב המנונא כי אין קשר לדבריהם, ולהגיה ולהוסיף כרצונו בדבר שמקורו בתלמוד, והוא בכל הראשונים באין שינוי. ומה שהוסיף החמ"י שכן הוא בספרים ישנים, לא מעלה ולא מוריד כלום נגד נוסח מפורש בגמרא (ובספר דקדוקי סופרים בברכות שם, לא הביא שום שינוי גירסה משמעותי מנוסח הגמרא שלפנינו). ובלאו הכי ספר חמ"י מוחזק בהבאת הרבה דברי הבאי וקישוטים ספרותיים (שאינם בהכרח אמת עובדתית). ולעצם קושייתו, יעויין במחזור אהלי יעקב הנ"ל שביאר הקשר שבדברים בטוב טעם.

לסיכום: כל דברי החמ"י בזה נדחו, ואין צורך 'להתחכם' ולהגיה שום הגהה על פיו, כדברי רי"י אלגאזי מו"ל החמ"י.

ב) ואולם טענה נוספת (שאינה בחמ"י) מובאת בספרי האחרונים, שעל פיה יש לכאורה לחתום 'מכניע מינים', כנזכר בספר שלמי ציבור לרי"י אלגאזי, ובספר קשר גודל להחיד"א (ולפלא שהשלמי ציבור ייחס טענה זו לספר חמ"י בזמן שבחמ"י לא נזכר מזה מאומה).

ואלו דברי השלמי ציבור (תפילת יח, ברכת המינים): 'הפרי חדש ז"ל כתב, בברכת המינים אני מסיים שובר מינין ומכניע זדים, ולא ידעתי למה שינה בנוסח הברכה, שכתוב בספרי המקובלים הקדמונים שראשי תיבות שובר אויבים ומכניע זדים גמטריא שם שד"י, שבכח שם זה יכנעו, שמפני כך חזרנו לאחורינו שלא לומר כנוסח הרב חמ"י ז"ל, ומכניע מינין, להיות מעין הפתיחה'.

וא"כ לכאורה יש לחתום 'מכניע מינים', להיות מעין הפתיחה (לפי הנוסח הפותח 'למינים ולמלשינים' או 'למלשינים ולמינים'), ואעפ"כ מיאן בזה מטעם הגימטריה הנ"ל (וזהו המקום השני בו חולק רי"י אלגאזי על נוסח 'מכניע מינים' שבחמ"י).

וכיוצא בזה כתב החיד"א בספרו קשר גודל (סי' טוב אות ז): 'בחתומת ברכת המינים קיבלנו שצריך לחתום שובר אויבים ומכניע מינים שיהיה מעין הפתיחה (וכן הוא בסידור מהר"ח הכהן⁸⁵, ובסידורי האר"י דפוס לבוב. ובשלמי ציבור לא רצה בזה מכח מה שמצא במקובלים הקדמונים לכוין, ואני בעניי איני זו ממנהגי ואכמ"ל').

הרי שנימוקו ג"כ שיהיה מעין הפתיחה. וכבר הוזכר לעיל שבסידורי ליורנו הגירסה 'למלשינים ולמינים', וכך הוא בסידור 'תפילת ישרים' ליורנו תק"ס עם הגהות החיד"א⁸⁶. ועל כן סבר החיד"א מאחר ובפתיחה מזכירים תיבת מינים, הרי שיותר ראוי לחתום מכניע מינים, שיהיה מעין הפתיחה.

ואולם דין חתימה מעין הפתיחה מקורו בברכות (מט ע"א) לענין ברכת 'רחם' שבכמה"ז: 'אמר רב ששת פתח ברחם על עמך ישראל חותם במושיע ישראל, פתח ברחם על ירושלים חותם בבונה ירושלים' (פרש"י: 'פתח בעל עמך ישראל וכו', דבעינן חתימה מעין פתיחה). 'ורב נחמן אמר אפילו פתח ברחם על ישראל חותם בבונה ירושלים, משום שנאמר בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס, אימתי בונה ירושלים ה' בזמן שנדחי ישראל יכנס' (פרש"י: 'ורב נחמן וכו', בונה ירושלים תשועת ישראל היא דכתיב בונה ירושלים ה' ואז נדחי ישראל יכנס').

והנה גם לרב ששת אין השוואה גמורה בין התיבות של הפתיחה והחתימה, שהרי הפותח ברחם על עמך ישראל, אינו חותם המרחם על עמו ישראל, אלא מושיע ישראל. וכן הפותח ברחם על ירושלים, אינו חותם המרחם על ירושלים, כי אם בונה ירושלים. אלא ודאי עיקר ההשוואה הוא מצד העניין, ורחם על ישראל ומושיע ישראל היינו הך, וכן רחם על ירושלים ובונה ירושלים היינו הך, והוי חתימה מעין הפתיחה. ועכ"פ לדבריו עדיין מילת 'ישראל' או 'ירושלים' נזכרות הן בפתיחה והן בחתימה.

אבל רב נחמן חידש שרחם על ישראל ובונה ירושלים עניין אחד, שכן שניהם יתרחשו בזמן אחד ('אימתי בונה ירושלים בזמן שנדחי ישראל יכנס'), ולכן גם הפותח ברחם על ישראל חותם בבונה ירושלים. ולמדנו מזה שכל שהעניין אחד, אין צורך בהשוואה מצד המילים כלל, וחתימה מעין הפתיחה מתקיימת בהשוואה מצד העניין (ויתכן מאוד שגם רב ששת אינו חולק על כך כלל, וההשוואה בתיבות 'ישראל' או 'ירושלים' שבדבריו לאו דווקא, העיקר שלא יפתח בעניין אחד ויחתום בעניין אחר, וכיון שלדעתו גאולת ישראל ובנין ירושלים שני עניינים, לכן לא יפתח בזה ויחתום בזה. אבל כל שהעניין אחד, אם ימצא נוסח עם מילים משתנות מן הפתיחה לחתימה לא אכפת לנו). ועכ"פ לדברי רב נחמן הדבר ברור לגמרי שאין כל הקפדה מצד המילים רק מצד העניין.

ידוע שלהלכה נפסק כרב נחמן, כמובא ברי"ף וברא"ש בסוגיה שם, וברמב"ם (ברכות פ"ב ה"ג-ד) ובשו"ע (סי' קפח ס"ד); והעולה מדברי כולם שפותח לכתחילה ברחם על ישראל וחותם בבונה ירושלים. ובוודאי דין חתימה מעין הפתיחה מתקיים לכתחילה מצד העניין ולא בהשוואת המילים.

ויעויין עוד ברמב"ם ובשו"ע הנ"ל, שמתבאר מדבריהם שכמו כן יכול לפתוח גם בלשון רחם ולחתום בלשון מנחם. וע"פ זה כתב בדברי חמודות על הרא"ש (ברכות פרק ז אות ס"ד): 'ונראה מלשון הרמב"ם דאין קפידא בחתימה, שאע"פ שהתחיל רחם הוא חותם בנחם, לפי ששניהם עניינים שווים... ולפיכך אומר אני שאין דברי

⁸⁵ כך היא הגירסה הנכונה והמתוקנת בספר קשר גודל, וכמופיע במהדורה הראשונה של הספר (ליורנו תקנ"ד), וע"פ זה במהדורות 'אהבת שלום' (ירושלים תשע"ב), ושלא כטעות הסופר המופיעה בספרי הדפוס – 'סידור מהר"א הכהן'. וכוונתו לסידור 'שערי רחמים' (שאלוניקי תק"א) המלוקט מכתבי רבי חיים הכהן תלמיד הר"ח.

⁸⁶ אגב, נוסח החתימה שם 'מכניע זדים' ללא כל הערה.

רבי מרדכי יפה ז"ל²⁵ מוכרחים, במה שכתב וזה לשונו, יכול לומר איזה שירצה בין בחול בין בשבת, ובלבד שלא ישנה בין פתיחה לחתימה, כגון שיתחיל ברחם ויסיים במנחם, או איפכא, שזה ודאי טעות ושטות הוא, דפתיחה וחתימה צריכים להיות שווים, או שניהם רחם או שניהם נחם, עכ"ל, ואין דבריו מוכרחים כמו שכתבתי.

גם המשנ"ב (סי' קפח אות ח) כתב כיוצא בזה ע"פ השו"ע הנ"ל: 'מלשון השו"ע משמע שאף אם פתח ברחם מותר לחתום במנחם, ואף שאין החתימה מעין הפתיחה ממש, לית לן בה, דעכ"פ העניין אחד. אבל יש אחרונים שמחמירין בזה וסוברין דצריך להיות מעין הפתיחה ממש' (ובשעה"צ ציין למחלוקת הלבוש והדברי חמודות, וגם העו"ת כתב כלבוש).

ואולם בפשטות דברי האחרונים המצריכים מעין הפתיחה ממש, מוקשים מהסוגיה הנ"ל, שהרי הלכה כרב נחמן שפותח ברחם על ישראל וחותם בבונה ירושלים, ולדבריהם היאך הוי חתימה מעין הפתיחה ממש. ואולי יש ליישב שגם הם לא אמרו זאת אלא לעניין השוואת נוסח רחם ומנחם בלבד, שכן מאחר ובברכה זו כמו נתקנו שתי נוסחאות (לדברי הרמב"ם והשו"ע), האחת רחם והשנייה נחם, בזה ראוי להשוות הפתיחה והחתימה ככל האפשר בשתי הנוסחאות הקיימות, ולא לערב ביניהן. משא"כ לגבי שאר ברכות, מעולם לא נאמר כעיקרון שיש להשוות הפתיחה והחתימה ממש אפילו במילים, ומספיק שהעניין אחד, וברכה זו עצמה תוכיח מפתחת רחם על ישראל וחתימת בונה ירושלים שזהו לכתחילה לכו"ע וכנ"ל (וגם על כך נחלקו הדברי חמודות והמשנ"ב, ולדבריהם מוכח מהרמב"ם והשו"ע שאף לעניין רחם ונחם אין קפידא בהשוואת המילים, רק מצד העניין. ובשאר ברכות מן הסתם בוודאי כן הוא לכו"ע).

ומכל זה לא מובן טעמו ונימוקו של החיד"א שחתימת 'מכניע מינים' היא הנכונה 'שיהיה מעין הפתיחה', כשבכוונתו לשלול נוסח 'מכניע זדים' שאינו מעין הפתיחה, בזמן שכאמור אין שום קפידא מצד המילים רק מצד העניין. ובלאו הכי כבר התברר שלא פתיחת מינים או מלשינים נכונה, ולא חתימת מכניע מינים נכונה, וכל אלו שינויים מאוחרים, רק הנכון למשומדים וכו' ומכניע זדים, ובוודאי דין חתימה מעין הפתיחה מתקיים מצד העניין של הכרת הרשעים, ואין כל צורך בהשוואת המילים דווקא.

ובאמת כך הוא בעוד כמה ברכות שבתפילת העמידה: ברכת ראה נא בענינו – חותמת 'גואל ישראל', ולא הרואה בעני ישראל; ברכת תקע בשופר גדול – חותמת 'מקבץ נדחי עמו ישראל', ולא התוקע בשופר גדול; ברכת השיבה שופטינו כבראשונה – חותמת 'מלך אוהב צדקה ומשפט', ולא המשיב שופטינו; ברכת תשכון בתוך ירושלים עירך – חותמת 'בונה ירושלים', ולא השוכן בירושלים. ועוד כהנה. ובכל אלו נחשבת החתימה מעין הפתיחה מצד העניין והתוכן ולא מצד השוואת המילים. ואם כן כאמור הוא הדין גם בנוגע לברכת המינים, שחתימת מכניע זדים הינה מעין פתיחת למשומדים אל תהי תקוה, שכן הכל עניין אבדון הרשעים.

ומה שהוסיף החיד"א כי כן איתא (מכניע מינים) בסידור מהר"ח הכהן ובסידורי האר"י דפוס לבוב, כתב כן ע"פ מה שסברו בזמנו כי נוסחאות הסידורים הללו מקוריות מבית מדרשם של האר"י ותלמידיו. אך כיום ידוע ומפורסם כי אין כן פני הדברים, וסידורים הנ"ל מכילים הרבה תוספות ונוסחאות מאוחרות (יעוין בקצרה לעיל פרק ג אות י, ובהרחבה בהקדמת ר"נ מנדלוביץ' לסידור ר"ח הכהן מהדורתו – זכרו"א ירושלים תשס"ט). ואדרבה בסידור ר"ח הכהן מהדורה חדשה הנ"ל, הנדפס לראשונה מתוך כת"י קדום ללא תוספות, נוסח החתימה 'שובר אויבים ומכניע זדים'. וכבר הוזכר בהרחבה לעיל (פרק ג אות ז) נוסח סידור ונציה רפ"ד (לעיל צילום 8) על פיו קבע הרח"ו נוסח האר"י לדורות, ואף בו הנוסח 'מכניע זדים', והרח"ו לא העיר על כך דבר, ומשמע שזו הגירסה הנכונה והמוסכמת על דעת האר"י ז"ל. וכן הנוסח בכל סידורי הרש"ש.

ומה שכתב החיד"א 'קיבלנו שצריך לחתום מכניע מינים', ברור מאוד שקבלה זו התחילה פרק זמן מסוים קודם לכן בלבד, היינו משנת תצ"א בה הופיע לראשונה ספר חמ"י (בעת שהחיד"א היה ילד כבן שבע שנים), ושם נזכר לראשונה נוסח זה, אך לפני כן אין לו זכר; ועד שהדפיס החיד"א בזקנותו לראשונה ספרו קשר גודל (בשנת תקנ"ד בהיותו כבן שבעים שנה), כבר נתפשטו דברי החמ"י ועשו פירות, וע"פ זה כתב החיד"א 'קיבלנו'. ודברי הרי"י אלגאזי הנ"ל – בן דורו של החיד"א – יוכיחו, שכתב בפירוש כי אין 'להתחכם' ולהגיה מכניע מינים, הרי שהבין וידע בפשיטות שאין לנוסח זה שום מקור קדום.

ואולם ניכר שהחיד"א עצמו לא נמשך בזה אחר דברי החמ"י כלל, שהרי טעמו 'שיהיה מעין הפתיחה' אין לו זכר בחמ"י, ואילו מנימוקי החמ"י לא זכר החיד"א מאומה. גם בפירוש ציין מקורותיו לסידורי גורי האר"י ז"ל.

²⁵ לבוש סי' קפח סעיף ד.

עכ"פ ברור שכל מציאותו של נוסח 'מכניע מינים' נודע בעולם ע"פ ספר חמ"י בלבד, ובמרוצת השנים נאמרו בזה טעמים נוספים, כמו 'שיהיה מעין הפתיחה', וזה מה שקיבל ונהג החיד"א.

ואמנם לא מעט מהאחרונים סברו וקיבלו דברי החיד"א כי יש לחתום 'מכניע מינים', וע"פ זה נקבע והתקבל כך בסידורי הספרדים בדורות האחרונים { אם כי נדיר למצוא סידור ליורנו שמביא נוסח 'מכניע מינים' לבדו, וברוב סידורי ליורנו הביאו שתי הגרסאות. ורק בעשורים האחרונים בא"י רוב הסידורים הדפיסו רק 'מכניע מינים' בעקבות נוסח בני עיראק המאוחר. א"ג. } ואולם לדרכי פטור אני מלהאריך בזה, יען כי כל מגמתי לברר הנוסח המקורי כפי שהיה בזמנים ראשונים, וכבר ירדתי בס"ד לשורשי השינויים אשר נעשו במשך הדורות, ודי בזה.

רק זאת אזכיר לרמז הנאה שכתב בספר בן יהודע לברכות (כח ע"ב ד"ה שם הסדיר), ששמואל הקטן רמז שמו הטוב בראש וסוף הברכה, היינו אות ל' בראשה, ואח"כ ש'ובר א'ויבים 'ומכניע מ'ינים, הכל ביחד ר"ת שמואל, עכ"ד. אמנם בוודאי המחבר כתב כן מתוך הרגלו כפי הנוסח שהיה לפניו, ומצא בו רמז זה. אבל כבר נודע בוודאות כי שמואל הקטן חתם בה 'מכניע זדים' כנזכר בפירוש בירושלמי (באין חולק). ומי שבכל זאת חפץ ברמזים, כבר הוזכרו לעיל דברי השלמי ציבור בשם המקובלים הקדמונים, כי ראשי תיבות ש'ובר א'ויבים ו'מכניע ז'דים גימטריה שם שד"י, שבכח שם זה יכנעו, ורמז זה עולה כהוגן כנוסח האמיתי⁷⁵. וכך או כך כל זה אינו מעלה ואינו מוריד, רק בירור הנוסח נעשה ע"פ המופיע בדברי חז"ל ובכל הקדמונים במפורש ללא יוצא מן הכלל, ובכל הנוסחאות שבעולם עד שנת תצ"א, שקודם לכן לא נראה ולא נמצא נוסח 'מכניע מינים', ואחר קביעת הנוסח הנכון, יבואו דורשי רשומות ויפשפשו וימצאו גם רמזים נחמדים וציצים ופרחים נאים.

* * *

ואחתום בחידוש קטן. נאמר באבות (פ"ד משנה יט): 'שמואל הקטן אומר, בנפול אויבך אל תשמח ובכשלו אל יגל לבך, פן יראה ה' ורע בעיניו ושב מעליו אפו'. וכבר נפלאו הראשונים שם, הלא אלו פסוקים מפורשים במשלי (כד יז-יח), ומה הוצרך לזה שמואל הקטן? ופירשו דאעפ"כ היה רגיל להזהיר על דבר זה בלשון הפסוק⁷⁶. והוסיף לבאר רבינו יונה, כי גם בהיות האויב רשע אין לשמוח ברעתו, בלתי מפני ה' לבדו, דהיינו שכוונת השמחה תהיה רק מפני שמפלתו כבוד שמים, ולא מפני שנאתו אותו, יעו"ש.

והנה לפי המבואר לעיל כי אחד מעיקרי הדברים בנוסח ברכת המינים, הוא, לבקש על מפלת אויבי ישראל⁷⁷, כמו 'וכל אויבינו וכל שונאינו מהרה יכרתו', או 'וכל אויבי עמך ישראל מהרה יכרתו' (וכן נזכר בה 'שובר אויבים'), והרי שמואל הקטן הוא המתקן ברכה זו, א"כ יומתק טפי למה הוצרך להזהיר על דבר זה, על מנת להודיע כי כל כוונת התפילה על מפלת האויבים היא מפני כבוד שמים בלבד, ולא מפני שנאתם את ישראל, ואתי שפיר בס"ד.

⁷⁵ אולם יש להעיר שרמז זה אינו נזכר בכתבי האר"י המוסמכים, וידוע שישנם רמזים וכוונות שאינם ברי סמכא, וצריך לבדוק (ואולי לזה רמז החיד"א בקשר גדול הנ"ל: 'ובשלמי ציבור לא רצה בזה מכת מה שמצא במקובלים הקדמונים לכיון, ואני בעניי איני זו ממנהגי', ומשמע קצת מדבריו שאין לסמוך על כוונה זו, ואין להאריך).

⁷⁶ ואולם יעויין ברבינו יונה שם, שע"פ גרסה אחרת, הרי ששמואל הקטן דרש איזו דרשה בפסוק, והשמיענו חידוש גדול וכו', יעו"ש.

⁷⁷ אליבא דהנוסחאות הקדומות והראשונים שגרסו בקשת איבוד האויבים (אך כאמור לעיל הרס"ג והרמב"ם לא גרסוה כלל).